

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR NOMIDAGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
Xorijiy tillar fakulteti

Ingliz tili grammatikasi kafedrası

Shukurjonova Zebogul Nodirjon qizi
(409-guruh)

**INGLIZ TILIDA “EM-”PREFIKSLI YASAMA LEKSEMALAR VA
ULARNING O`ZBEK TILIDAGI MUQOBILLARI QIYOSIY TAHLILI VA
LINGVODIDAKTIKA MASALALARI**

5111400- “Xorijiy tillar va adabiyoti”
(Ingliz tili va adabiyoti) ta'lim yo`nalishi bo`yicha bakalavr akademik darajasini
olish uchun yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISH

Ish rahbari: O`qituvchi J.B.Qoraboyev

Andijon - 2016 yil

Bitiruv malakaviy ish ingliz tili grammatikasi va til amaliyoti kafedrasining
2016 yil ____ may ____ sonli bayonnomasi bilan tasdiqlandi va himoyaga tavsiya
etildi.

Fakultet dekani: _____ M.A.Abduvaliyev

Kafedra mudiri: _____ katta o`qituvchi J.B.Qoraboyev

MUNDARIJA

KIRISH	4
--------------	---

BIRINCHI BOB. HOZIRGI ZAMON TILSHUNOSLIGIDA LEKSEMALAR NAZARIYASI

1.1 Hozirgi zamon tilshunosligida leksemalar nazariyasi.....	12
1.2 Hozirgi zamon tilshunosligida prefiksli yasama leksemalar nazariyasi.....	25

IKKINCHI BOB. INGLIZ TILIDA “EM-” PREFIKSLI YASAMA LEKSEMALAR VA ULARNING O‘ZBEK TILIDAGI MUQOBILLARI QIYOSIY TAHLILI

2.1 Ingliz tilida “em-” prefiksli yasama leksemalar va ularning o‘zbek tilidagi muqobillari qiyosiy tahlili	34
2.2 Ingliz tilida “em-” prefiksli yasama leksemalarni o‘zbek tilidagi o‘xshash va noo‘xshash jihatlari.....	43

UCHINCHI BOB. INGLIZ TILIDA “EM-”PREFIKSLI YASAMA LEKSEMALARNING LINGVODIDAKTIKA MASALALARI

3.1 Ingliz tilida “em-” prefiksli yasama leksemalarning lingvodidaktika masalalalari.....	45
3.2 Ingliz tilidagi “em-” prefiksli yasama leksemalarni o‘qitish bo‘yicha mashqlar tizimi	52

XULOSA	57
--------------	----

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	59
---------------------------------	----

KIRISH

Davlatimiz o'z mustaqiligiga erishgach, barcha jabhalarda jumladan, ijtimoiy – siyosiy, iqtisodiy, ilm – fan jabhalarida sezilarli ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. O'tgan qisqa vaqt mobaynida jonajon yurtimiz jahon hamjamiyati o'rtasida o'z o'rniga, o'z salohiyatiga erishdi. Bunday ulkan muvaffaqiyatlarga erishish oson kechmadi. Albatta, bunday ulkan natijalar qo'lga kiritishda asrlar osha jahon madaniyati va ma'rifat beshigi bo'lib kelayotgan yurtimizning boy tarixi madaniyatining ham xizmati kattadir. Zaxmatkash xalqimizning say'i harakatlari ham bizga ma'lum. [1,66].

Respublikamizda barcha sohalar kabi ta'lim sohalarida ham bir muncha yutuqlarga erishildi. Ta'lim sohalarida olib borilayotgan chuqur islohotlar natijasida ta'lim jarayoni tubdan o'zgardi. Ta'lim yo'nalishini yaxshilash natijasida xorijiy davlatlar bilan yoshlarning bilim olishlari uchun keng imkoniyatlar yaratib berildi. Komil insonni tarbiyalash eng yorqin orzusi bo'lib kelgan insonlar azaldan ma'rifatga, madaniyatga, go'zal axloqqa mansub bo'lgan yurtlarning donishmandlari, mo'tabar ziyolilari, hukumdorlari hisoblanganlar. Barkamol avlodni tarbiyalash orzusiga o'z tariximizdan juda ko'p dalillarni keltirishimiz mumkin. Avvalambor, mamlakatimizda yashab ijod etgan allomalarimiz Al-Farobiy, Imom al-Buxoriy, Axmad Yassaviy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Furqat, Abdulla Avloniy va yana xatto biz sanog'ini ham aniq bilmagan buyuk olimlar asarlari faqat ezgulikka, ilm va ma'rifatga yetaklaydi.

Barchamiz xabardormizki, bu yil prezidentimiz tomonidan 2016-yil **“Sog'lom ona va bola yili”** deb e'lon qilindi. Ushbu qabul qilingan qaror bo'yicha yurtimizda keksa yoshdagi barcha qariyalarni yanada qadrlash, ularga g'amxo'rlik qilish hamda yanada katta e'tibor qaratish ushbu yil davlat dasturining asosiga aylandi.

Hozirda bizning Andijon Davlat Universitetimizda ham ko'plab professor ustozlarimiz faoliyat ko'rsatishmoqda. Bulardan G'.M.Hoshimov,

M.E.Umarxo'jayev, SH. S.Alimov, S.R.Raximov kabi ustozlarimizning mashaqqatli mehnatlari, bizga berayotgan bilimlari, biz bo'lajak yosh pedagoglarga katta yutuqlarga erishishimizga yordam beradi. Biz ana shunday ustozlar qo'lida ta'lim olayotganimizdan faxrlanamiz va cheksiz minnatdorchilik bildiramiz.

Zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda o'qitishning ilg'or uslublarini joriy etish yo'li bilan, o'sib kelayotgan yosh avlodga chet tillarni o'qitish, shu tillarda erkin so'zlasha oladigan mutaxassislar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish hamda buning negizida, ularning jahon sivilizatsiyasi yutuqlari hamda dunyo axborot resurslaridan keng ko'lamda foydalanishlari, xalqaro hamkorlik hamda muloqotni rivojlemrirlari uchun shart-sharoit va imkoniyatlar yaratish maqsadida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 12-dekabrdagi *"Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"*gi Qarori qabul qilindi. Unga muvofiq "2013-2014 o'quv yilidan boshlab Respublikaning barcha hududlarida chet tillarini, asosan, ingliz tilini o'rganish umumta'lim maktablarining birinchi sinflaridan o'yin tarzidagi darslar va og'zaki nutq darslari shaklida, ikkinchi sinfdan boshlab esa, alifbo, o'qish va grammatikani o'zlashtirishdan bosqichma-bosqich boshlanishi hamda oliy o'quv yurtlarida ayrim maxsus fanlarni, xususan texnika va xalqaro mutaxassisliklar bo'yicha o'qitish chet tillarida olib boriladi." [2;7] Shuningdek, "Ziyonet" tarmog'i orqali ta'lim muassasalarining xalqaro ta'lim va bilim olish manbalariga kirish imkoniyatlarini sezilarli orttirish, uning resurs markazini multimediya resurslari, shaxsiy kompyuterlar va mobil uskunalar uchun ilovalar bilan boyitish, shuningdek ingliz tilida o'quv va badiiy adabiyotlar, ixtisoslashtirilgan rasmlar bilan bezatilgan gazetalar va jurnallarni chop etish, ularga maxsus ruknlar hamda ilovalarni tashkil qilish kabi bandlar qarorda o'z aksini topgan. "Ilm-fan salohiyati bu – xalqning, Vatanning ulkan boyligi, kelajak poydevoridir. Uni rivojlemrirlashda davlat imkoni bo'lgan hamma ishni qiladi, hech narsani ayamaydi."

Iqtisodiy muammolar ertami-kechmi hal etiladi, lekin ilmiy boyligini qadrlamagan, uning taraqqiyoti uchun qayg`urmagan davlatning kelajagi bo`lmaydi. Buni biz doimo yodda tutmog`imiz shart” [1;6].

Respublikamiz Prezidentining bu fikrlaridan davlatimiz hududida ilm-fanni rivojletrish, uning istiqbolini belgilashga katta e`tibor berish zarurligini anglash mumkin. Istiqbolga erishgan respublikamizda ma`naviyat, madaniyat, ilm-fan, texnika, maorifni yuksaltirishga katta ahamiyat berilayotgani sezilib turibdi.

“XXI asr, shubhasiz, xalqaro munosabatlarda butun dunyo qamrab olinadigan asr bo`ladi. Bunday sharoitda integratsiya jarayonini, xalqaro institutlar va tashkilotlarda suveren davlatlarning ishtirok etishini kengaytirish jarayonini faqat tarix taqazosi deb emas, balki butun sayyoramiz ko`lamida sobitqadamlik, barqarorlikning omili deb hisoblamoq zarur”, - degan edi yurtboshimiz I.A. Karimov [3;298].

O`zbekiston Respublikasi xalqaro munosabatlari keng quloq yozgan bir paytda chet tillarini o`rganish va o`rgatish o`ta zaruriy ehtiyojga aylandi. Ushbu masalaning muhimligini alohida uqtirib, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov shunday degan edi: “Hozirgi paytda xorijiy tillarni o`rganish va o`rgatish yurtimizda katta ahamiyat berilmoqda. Bu ham albatta bejiz emas. Butun jahon hamjamiyatiga o`ziga munosib o`rin egallashga intilayotgan mamlakatimiz uchun, chet ellik sheriklarimiz bilan hamjihatlikda, hamkorlikda o`z buyuk kelajagini qurayotgan xalqimiz uchun xorijiy tillarni mukammal bilishning ahamiyatini baholashning xojati yo`qdir”. [1,87].

Xorijiy tillarga o`rgatish borasida juda ko`p xilma-xil tajriba, kuzatish va ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan bo`lib, qanday usul va uslubdan foydalanilmasin, baribir u bilim oluvchilar bilan til amaliy ko`nikma va malakalarini mashq qilish va matn bilan ishlashga borib taqaladi. Amaliy mashq qilmay, matn ishlatmay turib so`z o`rgatish mumkin emas. Atrofda xorijiy til andozalari, namunalari ko`p uchramaydigan muhitda matndan tarjima usuli bilan xorijiy til asoslarini hosil qilib olish ham o`ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Ko`zga ko`ringan Amerika tilshunos olimlari R.Lada hamda Ch.Frizlarning fikricha, ona tilidan xorijiy so`z ma`nolarini va grammatik hodisalarini ochib berish vositasidan til materiallarining izchilligini ta`minlash usuli sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir [2;235].

Albatta, xorijiy tilga o`rgatishning juda ko`p samarali va maqbul usullari mavjud bo`lib, ular orasida og`zaki nutqni rivojlemrishi, uning mazmunini boyitish va o`stirishga qaratilgan hilma-hil sohalarni qamrab oladigan matnlar tizimining tipologik ahamiyati kattadir. Zamonaviy til o`rgatish usullarida ona tilidan foydalanish u yoki bu darajada olib boriladi. Xorijiy til materiallarini ona tiliga, ona tili materiallarini esa xorijiy tilga tarjima qilish jarayonida tafakkur qobiliyati o`sadi, bir oyatning o`zida aql, tafakkur, hayol, xotira va so`z, bilish qobiliyati rivojlemriladi, chunki aytilgan fikrni chuqur tushunishgina emas, balki o`sha fikrni o`z ona tilida mukammal va to`g`ri ifodalay bilish ko`nikmalari ham talab etiladi. Bunga esa faqat ikkala – o`zbek va xorijiy til materiallarini lingvo-tipologik jihatdan chuqur tahlil qilish orqaligina erishish mumkin. Shuning uchun ham ushbu lingvo-tipologik uslub umumiy tilshunoslikda bebaho vosita hisoblanadi. Chunki juda ko`p til materiallarini o`rganilayotgan til ichidagi hodisalarini ona tili ichidagi til hodisalariga taqqoslab ko`rish orqali o`rganish foydali natijalar beradi. Masalan, ingliz tilida mavjud bo`lgan predloglarning ishlatilishini, gaplarda so`z tartibi qoidalarini, leksik-semantik hodisalarini turli tizimdagi tillarda o`rganish yoki tillar va ularning yaruslari aro lingvistik kategoriyalarning ifodalanish usullarini muloxaza qilish kabi masalalarni tadqiq qilish ma`qul bo`ladi. Bunday lingvistik yondashish natijasida xorijiy til materiallarigina emas, balki ona tili materiali ham ongli ravishda o`rganiladi hamda chuqurlashtiriladi. Agar fikrning aniq berilishi, shartligi ko`zda tutilgan bo`lsa, tarjima o`rniga bir tilli matnlardan, ya`ni perifraza ishlatish matnlaridan foydalanish maqsadga muvofiq bo`ladi. Bir fikrni turli vositalar yordamida ifodalay olish qobiliyati ma`lum darajada bilim olinganligini ko`rsatadi. Kerakli fikrning boshqa so`zlar bilan ifodalanishi perifraza bo`lib, uni mukammal o`rganib olishdan avval yoki uning to`g`ri ekanligini tekshirib ko`rish uchun ham nazariy, ham amaliy tarjimadan foydalanish tavsiya etiladi. Fikrning

aniq berilishi shart bo'lgan hollarda, ya'ni turli shartnomalarni xorijiy firmalar bilan tuzishda, ular bilan axborot almashishda, aniq fanlarga oid materiallarni o'rganish jarayonida ikki tilli matnlarning, ya'ni tarjima matnlarining ahamiyati beqiyosdir, chunki har qanday sinonim yoki perifrazaning ham kutilgan ma'noni berishdagi aniqlik darajasida o'ziga xos kamchiligi bo'ladi, u fikrni aniq bera olmasligi ham mumkin.

Xorijiy tilda gapirishda ikki tomonlama qiyinchilikka duch keladi: u nima deyishini ham, o'sha fikrning qanday ifodalanishini ham o'ylashi kerak bo'ladi. Amaliy tarjima matnlarini izchillik bilan muntazam o'rganib borish esa ayniqsa til o'rganishning boshlang'ich bosqichlarida xorijiy nutqning avtomatlashuviga olib keladi. Bunday amaliy matnlarni o'rganish jarayonida til o'rganuvchining aqliy va tafakkur qobiliyati ham o'sadi, rivojlanadi. Til muammosini "osonlashtirish" va til "to'sig'i"ni yengish uchun so'z va konstruksiyalarning berilishi, tafakkur kuchini oshirish uchun illyustrativ test materiallarining berilishi tavsiya etiladi. Bunday illyustrativ materiallar sifatida yana ona tilidan xorijiy tilga, yoki aksincha, xorijiy tildan ona tiliga amaliy tarjima matnlarini olish kerak bo'ladi. Bunda faqat tilning grammatik tomonigina o'rganilmasdan, to'g'ri variantdagi tarjimani topish uchun aqliy tafakkur ham o'stiriladi. Va nihoyat, xorijiy tilga o'rgatishda ona tilidan va lingvo-tipologik tarjima uslubidan foydalanishning yana bir afzallik tomoni shundaki, bir tilli yoki tarjimasiz grammatik yoki leksik matnlar til o'rganuvchiga to'g'ri nutq namunalarini berib, tilni his qilishga o'rgatadi. Lekin tilni "his qilish" asosan ikki elementdan: xorijiy tilda o'z fikrini qanday ifoda qilish kerakligi va qanday ifoda qilmasligi kerakligidan iborat bo'ladi. Ikki tilli amaliy matnlar va faqat shunday matnlargina qonuniy ravishda ushbu vazifani amalga oshiradi.

Demak, ertangi kun yoshlarining qay darajada bilimli bo'lishi bugungi kun yoshlari - biz bitiruvchilarning egallagan bilim va malakalarimizga chambarchas bog'liq ekan. Shunday sharafla ma'suliyatni his qilgan holda biz bitiruvchilar ham o'rgangan chet tilimizni, egallagan bilim va ko'nikmalarimizning natijasi sifatida bitiruv malakaviy ish yozishga kirishmoqdamiz.

Mavzuni to'laqonli ochib berish maqsadida bir qancha ma'lumotlarni ko'zdan kechirib chiqdik, olimlarimizning ushbu mavzu bo'yicha fikrlari, qarashlarini o'rgandik va o'z fikr mulohazalarimiz asosida misollar yordamida o'z ishimizni yozishga harakat qildik.

Izlanishning dolzarbligi. Har qanday fanning taraqqiyoti unga xos bo'lgan analitik va sintetik tadqiqotlar nisbiy yetakchiligining tadrijiy almashinib borishidan iborat. Analitik bosqichning asosiy maqsadi o'rganish ob'yektini qismlarga ajratib o'rganish bo'lsa, sintetik talqin muayyan bosqich darajasida o'rganilgan qismlarni butunga birlashtiradi. Analitik va sintetik tadqiqotlarni keskin chegaralab bo'lmaydi. Zero, qismlar o'rganilayotganda butunga asoslaniladi, butun tadqiqotida qismlar nazarda tutiladi. Shuning uchun analitik bosqich sintetik bosqichni, sintetik bosqich analitik bosqichni doimo taqozo etadi, lekin bulardan biri muayyan tadqiqotda nisbiy yetakchilik qiladi va asosiy ilmiy maqsad unga qaratiladi. Aslida ushbu bilish yo'llari (induksiya, deduksiya) asosida qism va butunning muhim belgilari aniqlanadi hamda tadqiqot ob'yektining mohiyati bosqichma-bosqich ochilaveradi. Ingliz tilidagi "em-" prefiksli yasama leksemalarni o'zbek tili bilan qiyoslab o'rganish, hozirgi kunda tilshunos olimlar o'rtasida muhim masalalardan biriga aylangan. Buning asosiy sababi ingliz tilidagi yasama leksemalar bilan o'zbek tilidagi yasama leksemalar o'rtasida juda katta farqlar mavjudligidir va mazkur mavzuni yetarlicha qiyoslab o'rgatilmaganligidir.

Izlanishning maqsadi. Ingliz va o'zbek tillarida mazkur sohada ko'plab izlanishlar olib borilgan bo'lsada, biz taqdim etayotgan mavzuni ingliz va o'zbek tillarida qiyoslab, ularning lingvodidaktik jihatlarini ko'rsatib o'tishni maqsad qildik. Olingan ma'lumotlar qiyoslanib, ular asosida metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Izlanishning vazifasi. Ingliz tilida "em-" prefiksli yasama leksemalarni topish va ularni o'zbek tilidagi muqobillari bilan qiyoslash.

Izlanishning predmeti. Ingliz va o'zbek tillaridagi yasama leksemalar.

Izlanishnig ob'ekti. Ingliz va o'zbek tillaridagi "em-" prefiksli yasama

leksemalar hisoblanadi.

Izlanishning metodi. Bitiruv malakaviy ishini yozishda qiyosiy tahliliy metod, analiz va sintez, statistik metod, interfaol metodlaridan foydalandim.

Izlanishning metodologik asosi qilib O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning asarlari, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" haqidagi qonunlar va boshqa me'yoriy hujjatlar olindi. Shu kunga qadar mazkur mavzu yuzasidan juda ham ko'plab ishlar amalga oshirilgan. Bunga misol qilib biz I.V.Arnold, R.S.Ginzburg, L.Barxudarov, B.Ilish, V.Kaushanskaya, V.Arakin va o'zbek olimlari J.Bo'ronov, G'.M.Hoshimov, O'.Hoshimov, S.Rahimov va boshqa olimlarning izlanishlarini ko'rsatib o'tishimiz mumkin.

Izlanishning ilmiy yangiligi shundaki, ingliz tilidagi "em-" prefiksli yasama leksemalarning o'zbek tilidagi prefiksli yasama so'zlar bilan o'xshash va noo'xshash jihatlarini qiyoslanadi, hamda ushbu mavzuni o'qitish masalalariga e'tibor beriladi.

Izlanishning nazariy qiymati. Shuningdek nazariy jihatdan "em-" prefiksli yasama leksemalar tilshunoslikda eng muammolik tomonlaridan biri hisoblanadi, chunki ingliz va o'zbek tiliga prefiksli yasama leksemalarning ba'zilar boshqa tillardan kirib kelganligidir.

Izlanishlarning amaliy qiymati. Shuningdek olingan natijalar asosida ingliz tilidagi "em" prefiksli yasama leksemalarni o'zbek maktablarida o'qitish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish, tarjimada kelib chiqadigan muammolarni bartaraf etishdan iborat.

Izlanishning natijalari. "em-" prefiksli yasama leksemalarni umumiy tilshunoslikda, qiyosiy tipologiyada, tarjimashunoslikda va akademik litseylarda, kollejlarda, oliy o'quv yurtlarida qo'llanilishi mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi. Kirish, uchta bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Izlanishning umumiy mazmuni. Ishning kirish qismida mamlakatimizda mustaqillikdan so`ng ta`lim jarayoniga bo`lgan munosabat, bu sohada amalga oshirilgan chora-tadbirlar, prezidentimiz I.A.Karimovning ta`lim sohasiga doir qabul qilgan qarorlariga to`xtalib o`tamiz. Qolaversa, mavzuning dolzarbligi, maqsad va vazifalari, obyekti va predmeti, metodlari, nazariy va amaliy qiymati, kutilayotgan natija, tarkibiy qismi va umumiy mazmuni haqida gap boradi.

Birinchi bobda ingliz tilida prefiksli yasama leksemalar va bu haqidagi olimlarning turli fikr-qarashlari yoritiladi. Dastlab leksema nima ekanligi so`ngra prefiksli yasama leksemaning yasalish jarayoni to`grisida to`xtalamiz.

Ikkinchi bobda ingliz tilidagi "em-" prefiksli yasama leksemalar hamda ularning o`zbek tilidagi muqobillari, tarjima qilish jarayonidagi qiyosiy tahliliga va o`zbek tilidagi o`xshash va noo`xshash jihatlariga to`xtalamiz. Misollar bilan izohlab berishga, tushuntirishga harakat qilamiz.

Uchinchi bobda ingliz tilidagi "em-" prefiksli yasama leksemalarning o`zbek tiliga tarjima qilish va o`qitishga doir masalalar hamda metodik tavsiyalar aks ettiriladi. Qolaversa, ushbu mavzuni o`qitish bo`yicha mashqlar ko`rsatib o`tiladi. Beriladigan ma`lumotlar misollar orqali izohlab beriladi.

Xulosada izlanish bo`yicha qilingan ishlarning natijalari yoritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxatida izlanishni yoritishda qo`llanilgan ilmiy va badiiy adabiyotlar ro`yxati beriladi.

Birinchi bob. Hozirgi zamon tilshunosligida yasama leksemalarning umumiy nazariyasi

1.1. Hozirgi zamon tilshunosligida yasama leksemalar umumiy nazariyasi

Umumiy va xususiy tilshunoslikning eng asosiy tushunchalaridan biri bo'lmish so'z (leksema, leksika) haligacha o'zining aniq ilmiy talqinini topgan emas. Leksema tilshunoslikning eng muhim va markaziy tushunchalaridan biri bo'lsa ham, uning mazmun va chegarasi hozirgacha aniq belgilangan, deb bo'lmaydi. Bunda nazariy tilshunoslikda hukm surib kelayotgan qator munozarali masalalardan tashqari, o'zbek tilshunosligida leksema va so'z atamasining hozirgacha yonma-yon qo'llanayotganligi va leksemani lisoniy sath birligi atamasi, so'zni nutqiy sath birligi sifatida qarashga intilish kabi ziddiyatli nuqtai nazarlar yashab kelayotganligini alohida ta'kidlash lozim.

So'zning ta'rifi va tavsifiga bag'ishlangan ilmiy-nazariy manbalarni o'rganish, uning qandaydir «normal», «dinamik» harakatdagi birliklar – so'z birikmasi va gapdan farqlanuvchi statik (turg'un, o'zgarmas) birlik sifatida talqin qilish ustuvor ekanligini ko'rsatdi.[5;38]

Bu ta'rifda, bir tomondan tub va yasama so'zlar o'zaro farqlanmagan bo'lsa, ikkinchi tomondan so'z yasalishining *jarayon* ekanligi, binobarin, yasama so'z dinamik harakatning hosilasi ekanligi inobatga olinmagan ko'rinadi. Zero, yasama so'z nutq vaziyati talabi va ehtiyojiga ko'ra yuzaga keladigan nomlashning alohida turidir. Shu munosabat bilan ta'kidlash joizki, so'z ayni paytda ham statik va ham dinamik harakat hosilasidir. Bu tezis so'z tilning asosiy birligi degan nazariyani inkor qilmaydi, aksincha, bu «asosiylik nimada namoyon bo'lishini muayyanlashtiradi».

Leksema va so'z. Nazariy yondashuvda leksik sath birligi tilshunoslikda *leksema* atamasi bilan nomlanadi. Leksema tilshunoslikning eng muhim va markaziy tushunchasidan biri bo'lsa ham, uning mazmun va chegarasi hozirgacha aniq belgilangan, deb bo'lmaydi.

Tilshunoslikda leksema va uning lisoniy tizimda tutgan o'rnini masalasidagi murakkab va chigal muammodan biri - leksemaning til struktur birligi bo'la olish yoki olmasligidir. Ko'plab tilshunoslar tilning struktur birliklarini sanar ekan, fonema, morfema va konstruksiya bilan cheklanib, leksemani tilning alohida qurilish birligi emas, balki morfemaning bir ko'rinishi sifatida qaraydi. Leksemani morfema orqali ta'riflash, o'z-o'zidan, lisoniy qurilishda uning alohida, mustaqil o'rnini yo'qligiga ishora qiladi. Holbuki, leksema ko'p hollarda, jumladan, V.V.Vinogradov ta'kidlanganidek, leksika va grammatikaning asosiy birligi sifatida qaraladi. Agar leksemaga shunday yondashilsa, tilning asosiy yarusi — leksik sath ham o'z mustaqilligidan mahrum bo'lib, morfemik sathning tarkibiy qismi mavqeida bo'la oladi, xolos. Bu kabi holatlar tilshunoslar oldiga leksemaning til tizimida tutgan o'rnini belgilash va asoslash vazifasini qo'yimoqda.

Professor G'.M. Hoshimovning "Comparative Typology " kitobida leksema va so'z yasaliishi haqida ma'lumotlar ko'rsatib o'tilgan. Leksema bo'linmas butun bir til birligi hisoblanib, u tilshunoslikda o'zining shakli, ma'nosi, va vazifasi bilan harakterlanadi. Tilshunoslikda so'z tuzilishini quyidagicha izohlaydi: tub morfemalar va affiksli morfemalarga bo'linadi.

Masalan: <i>root morpheme</i>	<i>affixal morpheme</i>
<i>home</i>	<i>homeless</i>
<i>sad</i>	<i>sadness</i> [6;59]

Yevropa tilshunosligida leksemaga morfema orqali ta'rif berilib, u «komevaya morfema» (o'zak morfema) sifatida qaraladi. O'zbek tilshunosligida ham leksema morfemaning bir ko'rinishi sifatida e'tirof etiladi. Biroq turli qurilishli tillarda leksema va morfema munosabatida farqli holatlar mavjud. Ma'lumki, agglyutinatív va flektiv tillardagi o'zakning keskin farqlanishi tilshunoslikka kirish kursiga doir barcha darslik va qo'llanmalarda mufassal sharhlangan. Ularda ta'kidlanishicha, agglyutinatív (masalan, rus, arab) tillardagi o'zak har doim so'z yasovchi yoki grammatik shakldan xoli tasavvur qilinmaydi va ma'no anglatmaydi. Shuning uchun mazkur tillarga o'zakni morfemalarning bir turi sifatida qarash va shu asosda faqat o'zakdan iborat, tarixiy yasamaligini yo'qotgan o'zak leksemalarni

mustaqil qo'llanishga ega bo'lmagan morfemaning bir ko'rinishi sifatida baholash xos va shu xususiyat bilan flektiv til agglyutinativ tildan farqlanib turadi.

Leksema lisoniy birlik bo'lsa, so'z uning nutqiy voqelanishi, nutqiy birlik. Shuning uchun leksema barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan tayyorlik, umumiylik, majburiylik kabi xossalarga, so'z esa nutqiy birliklarning tayyor emaslik, individuallik, ixtiyoriylik belgilariga ega.

Leksemaning tayyorligi va so'zning tayyor emasligini dalillovchi asosiy belgidan biri - uning nutqda namoyon bo'lishi uchun har doim tayyor turishi, so'zlovchi uni faqat ishga solishi. Ko'rinadiki, leksema ma'lum bir tilda so'zlashuvchi ongida shakl va mazmunning yaxlitligi sifatida nutqqa chiqishga shay bo'lib turadi, ma'lum bir qonuniyat asosida, so'z yasash qolipi asosida nutq jarayonida hosil qilinmaydi

Leksema so'z sifatida voqelanganda, o'zining bir qirrasinigina olib chiqadi. So'zlovchi leksemani so'z sifatida nutqqa chiqarganda, unga morfologik, sintaktik, uslubiy jihatdan ishlov beradi. So'z so'zlovchi tomonidan leksema asosida uning nutq maqsadiga mos ravishda tayyorlanadi. Masalan, *Men qiziq, sarguzasht kitoblarni sevaman* gapidagi *kitoblarni* so'zini olaylik. Undagi nutqiy lug'aviy ma'no uchun *kitob* leksemasi asos bo'lgan. Biroq leksemaning fonetik qiyofasi (ya'ni tovushlar), morfologik belgilari (ko'plik, tushum kelishigi), sintaktik vazifasi (so'z kengaytiruvchisi, tobe a'zo, to'ldiruvchi ekanligi) kabilar so'zlovchining individual sa'y-harakati asosida yuzaga keltirildi. *kitob* leksemasi ongimizda «varaqdan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma holdagi, davriy bo'lmagan o'quv quroli» va «yirik hajmli asarning qismi» kabi ikkita sememasi bilan tayyor va barqaror holatda turadi. Yuqoridagi gapda (nutqda) uning bir sememasi yuzaga chiqqan. Ushbu leksemaning ongimizda birikuv imkoniyatlari juda kengdir. Bu gapda u *qiziq, sarguzasht* so'zlarinigina biriktirgan. Boshqa valentlik o'rinlari bo'sh qolgan. Shuningdek, sememadagi «bosma» semasigina yuzaga chiqqan bo'lib, «qo'lyozma holdagi» semasi voqelanmagan. Leksemaning sememk imkoniyatida kitobning qandayligi, masalan, badiiyligi yoki ilmiyligi belgilanmaydi. Lekin u badiiy yoki ilmiy bo'lishi mumkin. So'zlovchi esa

yuqoridagi so'zda uning badiiyligini bo'rttirgan. Demak, leksema keng ma'noli bo'lib, so'zlovchi so'zda uning ma'lum bir qirrasinigina yuzaga chiqaradi. Lekin so'z so'zlovchi tomonidan boshqa jihatdan boyitiladi. Ya'ni aytilganidek, u fonetik, morfemik, sintaktik, uslubiy tomondan «to'yintiriladi».

Leksema qaysi usul bilan hosil qilinmasin, yangi leksema yuzaga kelganidan keyin u til birligiga aylanadi; bunday til birligi hosil bo'lish jarayoni yakunlanganidan keyingi tahlil til birligining ichki tuzilishini tahlil qilish bo'ladi. Yangi leksema yuzaga kelishi doimiy jarayon ekanidan qat'i nazar, hosila leksemalarning ko'p qismi til taraqqiyotining o'tmish bosqichiga, kechagi kuniga mansub bo'ladi. Shunga ko'ra, leksematik tahlil (leksema tarkibini tahlil qilish) asli tarixan yondashib amalga oshiriladi; demak, so'z yasalishi (leksema hosil bo'lishi) bahsi asli tarixiy leksikologiyaga qarashli. Qanday usul bilan yuzaga kelmasin, hosila til birligi sifatida leksemaga teng bo'ladi; unga grammatik tavsif qo'shilganidan keyin leksema shaklga tenglashadi. Demak, hosila leksemaga teng bo'lishini hisobga olib so'z yasalishi haqida emas, leksema hosil bo'lishi haqida gapirish kerak. Leksema hosil qilish usullaridan faqat biriga – affiksatsiyaga nisbatan yasalar haqida (yasalar asosi va yasovchi haqida) gapirish mumkin. Demak, so'z yasalishi (asli leksema yasalishi) yangi leksik birlik yuzaga kelishining faqat bir turiga nom bo'la oladi; boshqa turlarini ham qamrab olsak, keng tushunchadan – *leksema hosil qilish* tushunchasidan foydalanish to'g'ri. Hosila leksema ma'lum bir so'z turkumga mansub bo'ladi. Yangi leksema hosil qilish barcha so'z turkumlarda voqe bo'lavermaydi.

Nutqiy yasama so'zlarning lisoniy sathga ko'tarilishi bir necha bosqichda kechadi. Ularni nutqdan lisonga siljishi, lisoniylashishi darajasiga ko'ra quyidagicha tartiblash mumkin:

- 1) ixtisoslashgan leksemalar;
- 2) soddalashgan leksemalar;
- 3) tublashgan leksemalar.

Ixtisoslashgan leksemalar nutqiy yasama so'zlar lisoniylashuvining eng quyi darajasidir. Ixtisoslashgan leksemalar yasamaligini yo'qotmagan, ya'ni o'zida

qolipning shakliy tomoni izlarini saqlagan, biroq ma'noviy tomondan qolipdan uzilgan, ya'ni ma'nosini qolipning o'ng (mazmuniy) tomonidan keltirib chiqarish imkoni bo'lmagan, toraygan ma'noli leksemalardir. Masalan ishchi (worker), leksemi «zavod yoki fabrikalarda ishlovchi, o'rta ma'lumotli mutaxassis» ma'nosiga ega bo'lib, u [ot]+[chi] qolipi hosilasidir. Qolip hosilasi sifatida u qolipning chap tomoni xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan: Chunki ishchi leksemasining shakliy tomoni, ya'ni nomemasida qolipning [ot+chi] umumiyliği zarrasi, ko'rinishi voqealangan. Leksema sememasi esa «shu otdan anglashilgan narsa bilan shug'ullanuvchi shaxs» mohiyati ko'rinishiga emas, balki uning toraygan, ma'lum bir ixtisosni anglatuvchi ko'rinishi holatiga ega bo'lib qolgan.

Soddalashgan leksemalar yasama so'zlar lisoniylashuvining yanada yuqoriroq bosqichidir. Soddalashish bu ma'lum bir so'z yasash qolipining hosilasida o'zak va qo'shimchaning o'zaro birikib ajralmas holga kelishi, so'zshakldagi grammatik shakllarning qotib qolishi natijasida yangi ma'no ifodalashidir. O'zbek tilidagi oldin, keyin, tashqari, ichkari, yuqori kabi yuzlab so'zlar soddalashgan yasama so'zlar - leksemalardir.

Tublashgan leksemalar shunday leksemalashgan yasama so'zlarki, ularning yasalishini, tarkibini etimologik ma'lumotga ega bo'lmasdan aniqlab bo'lmaydi. Masalan, sin fe'lining o'zagi si, tingla fe'lining o'zagi ting ekanligini til tarixi bo'yicha chuqur ma'lumotga ega bo'lmasdan bilib bo'lmaydi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, tilda leksema yasash hodisasi yo'q. Balki yasama so'zlarning, nutqiy hosilalarning lisoniylashuvi, leksemalashuvi hodisasi mavjud.

Til haqidagi fanlar sistemasida so'z yasalishi nazariyasining o'rni masalasi uzoq vaqtlardan beri barcha tilshunoslar uchun bahsli munozara manbai bo'lib kelmoqda. So'z yasalishi tilshunoslar tomonidan goh morfologiya sohasiga, goh leksikologiya sohasiga kiritilib kelgan.

Tilshunoslikda so'z yasalishining o'rni haqida V.V.Vinogradov tomonidan aytilgan fikr ibratlidir. Unga ko'ra, so'z yasalishi tilshunoslik fanida salmoqli ahamiyat kasb etar ekan, u leksikologiya - tilning lug'at tarkibi haqidagi fan bilan, o'z o'rnida grammatika bilan yaqinlashar ekan - shakl yasash ta'limoti hamda so'z

birikmasi sintaksisi bilan ham bo'g'liqdir. Bunday nuqtai nazarni qo'llab-quvvatlovchilar soni kun sayin ortib bormoqda.

Hozirgi paytda so'z yasalishi nazariyasini mustaqil fan sifatida rasmiylashtirish jarayoni bu sohadagi ba'zi tushunchalarga yangicha yondashish, ba'zi so'z yasovchi vositalarni uzil-kesil tasdiqlash va ushbu sohaga tegishli tahlil metodlarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Har bir tilda so'z yasashning usullari va vositalariga yetarlicha e'tibor qaratilsa-da, mazkur masalani qiyosiy o'rganish nisbatan kam ishlangan. Hatto yaxshi o'rganilgan tillarda ham so'z yasovchi vositalar atroflicha o'z ifodasini topmagan. Bundan tashqari, bu sohada qilingan ishlar turli tadqiqot metodlarini qo'llash orqali, har xil maqsadni ko'zlagan va o'rganilayotgan hodisaga turlicha yondashgan holda amalga oshirilganligi ma'lum tillar guruhi uchun tadqiqot natijalarini qiyoslash imkoniyatini qiyinlashtiradi yoki umuman iloji bo'lmaydi. Tipologik tahlil muammolari, asosan, turli tillarning morfologik xususiyatlarini tadqiq etishda vujudga keladi. Til strukturasining boshqa tomonlari bu nuqtai nazardan nisbatan kam o'rganilgan. Masalan, leksika va sememka sohasida universal hodisalar tadqiqi birinchi bosqichda turibdi. "Konkret leksik tarkibning mavjud bo'lishiga qaramay, bir necha tillar guruhiga xos bo'lgan umumiy leksik-sememk modellar mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash kerak. Agar mavjud bo'lsa, ularning qonuniyatlari va xususiyatlariga oydinlik kiritish kerak bo'ladi" - deydi M.M.Makovskiy. Tipologik tadqiqotning asosiy vazifasi - har bir alohida olingan til sistemasi uchun umumiy bo'lgan modellar munosabatini o'rnatishdan iboratdir. So'z yasalishini ko'rib chiqish davomida, bu sohada tillarning tipologik o'xshashligi yaqqol ko'zga tashlanganidek, ularning farqlari ham shunchalik aniq-ravshan ko'rinib turishining guvohi bo'lish mumkin. Bu fikrning tasdig'i sifatida beshta slavyan tillari ustida V.A.Nikonov va uchta german tillari ustida olib borilgan V.V.Gurevich tadqiqot natijalarini keltirish mumkin. Ingliz va rus tillari hind-ovrupa tillariga mansub bo'lganliklari uchun ularning so'z yasashda ko'pgina o'xshash xususiyatlarga ega bo'lishi tabiiydir. Ammo shu bilan birga, yuqorida aytilgan tillarning alohida so'z yasovchi vositalar o'rtasidagi munosabatlarning turli

xususiyatlarga egaligi, o'ziga xos so'z yasash usullari mavjudligi hamda har bir tilda so'z yasashning u yoki bu usullarining mahsuldorligi darajasi bilan namoyon bo'ladigan individualligi bilan ajralib turadi.

Leksema, so'z shakl, yasama so'z sifatida nutqda yuzaga chiqadi. Leksemani grammatik shakllanish uni so'zshakl qiyofasiga kiritish (so'z va so'zshakl sinonim atama, chunki nutqda grammatik shakllanmagan, so'z shaklga aylanmagan so'z yo'q) va undan nutqiy maqsad uchun ma'lum qoliplar asosida yasama so'zlar hosil qilish so'zlovchining «so'z tayyorlashi»dir.

Ma'lumki, yasama so'zning ayrimlari nutq jarayonida yasaladi, ayrimlari esa bir vaqtlar yasalgan, bugungi kunda hammamiz uchun tayyor holga kelib, tub leksema qatoriga chiqib olgan. Quyidagi uchta birlikni qiyoslaymiz:

kitob

kitobxon

kitobchi

Bu birlikdan ikkitasi *kitob* va *kitobxon* ongimizda tayyor. *Kitobxon* leksemasi aslida yasama, ammo bugungi kunda u ongimizda leksema holida mavjud. Ammo *kitobchi* so'zi qandaydir g'ayrioddiylikka ega. Chunki u nutqiy yasama so'z bolib, leksema sirasiga o'tmagan. *Kitobchi* so'zi ham, *ishchi* (worker, rabochiy) so'zi ham aslida[ot Q chi] ot anglatmishi bilan shug'ullanuvchi shaxs oti qolipi hosilasi. Ammo *ishchi* leksemasi bu qolipdan uzoqlashib, undagi o'zak va qo'shimcha qotgan holga kelgan, ya'ni bu leksema hozir yuz berayotgan nutqiy jarayonda yasalmagan. *Kitobchi* so'zi esa mazkur qolip asosidagi, undan nutq jarayonida hosil bo'lgan nutqiy hosila. Demak, ayrim yasama so'z qolipdan chiqib, davr o'tishi bilan leksemalashib, tayyor holga kelib qoladi. [7;79-83b]

So'z yasash haqidagi ta'limot tilshunoslikning predmetlaridan biridir. Yasama so'z boshqa tillardagi kabi ingliz tilida ham juda ko'p qo'llaniladi. So'z yasovchi vositalar yordamida har bir tilda minglab yangi so'zlar barpo bo'ladi. Ular esa tilning lug'at boyligining oshirishda juda muhim o'rin egallaydi. So'z yasalishi orqali hosil bo'lgan yangi so'zlar tilning lug'at tarkibidagi boshqa

so'zlardan tubdan farq qiladi, ya'ni ma'nosini o'zgartiradi. Har bir yasalgan yangi so'zlar dastlab lug'atda mavjud bo'lgan vositalar orqali so'zning morfologik ko'rinishini o'zgartirish yo'li bilan hosil bo'ladi. So'z yasalishi tilshunoslikning alohida bo'limidir. U so'z yasalishi, uning diaxron va sinxron turlari, so'z yasash usullari kabi masalalar bilan shug'ullanadi. So'z yasash termini tilshunoslikda ikki ma'noda: so'zlar qanday paydo bo'lishi haqidagi fan hamda yangi so'zlarning paydo bo'lish qoida va usullari yig'indisi ma'nosida qo'llaniladi.

So'z yasash yangi so'z hosil qilishdir. So'z yasash keyingi vaqtlargacha tilshunoslikning "Morfologiya" qismida qarab kelindi. Tilshunoslik nazariyasi taraqqiyoti uning tilshunoslik alohida sohasi deb qarashni taqozo qildi. Shunga ko'ra keyingi yillarda nashr qilingan adabiyotlarda "So'z yasash" tilshunoslikning mustaqil bir bo'limi sifatida talqin qilina boshladi. So'z yasash tilshunoslikning yangi so'z hosil qilishning qonun qoidalari, modellari va usullari haqidagi bo'limidir.[8;102]

So'z yasashning o'rganish obyekti so'zdir. So'z leksikologiyada ham grammatikada ham o'rganiladi, lekin leksikologiya va grammatika so'zga boshqacha yondashadi. Masalan, leksikologiyada so'z va uning ma'nosi, lug'at tarkibini qatlamlari, so'zlarning asosiy tiplari kabilar bo'lsa, morfologiyada esa so'z turkumlari, ularning grammatik formalari o'rganiladi. So'z yasash esa alohida soha sifatida yangi so'zlarning hosil bo'lishi masalalari bilan shug'ullanadi. Tilshunoslikning bu bo'limlari so'zni har tomondan o'rganib bir-birini to'ldiradi. Bu jihatdan ular o'zaro bog'liqlikdir.

Yasalma so'zlarning so'z yasalishi strukturasi hamda har bir tilga xos so'z yasash vositalari sistemasi tarixiy o'zgaruvchandir. Shuning uchun ham diaxronik so'z yasalishi bilan sinxronik so'z yasalishi farqlanadi.

So'z yasalishi sof nutqiy hodisa, nutqiy jarayondir. Biroq uning lisoniy asoslari bor. Shu sababli so'z yasalishi ham lison va nutqqa birday daxldor hodisadir.

So'z yasalishi lingvistik termin sifatida ikki ma'nolidir:

a) so'z yasash jarayoni atamasi;

b) ushbu jarayonni o'rganuvchi soha.

So'z yasash deganda qanday usul bilan bo'lsa-da, yangi so'z hosil qilish tushunilavermaydi. Masalan, so'z yangi ma'no kasb etishi natijasida yangi so'z paydo bo'lishi mumkin. Deylik, *ishbilarmon* so'zi yangi ma'no kasb etdi. Biroq bu yerda yangi so'z yasalishi yo'q. Demak, so'z yasalishi, yasama va yangi ma'no kasb etgan so'zlarning leksemalashuvi hodisalarini farqlash lozim.

So'z yasalishi ham til taraqqiyoti natijasida tarixiylik va zamonaviylikka daxldor bo'ladi. Shu boisdan tarixiy va sinxron so'z yasalishini farqlash lozim.

Diaxronik so'z yasalishi til taraqqiyotining ma'lum davrda so'zlar qanday hosil bo'lganligini, uning dastlabki holati so'z yasalishi strukturasida bo'lgan o'zgarishlarni o'rgansa, sinxronik so'z yasalishi til taraqqiyotining hozirgi bosqichida so'z yasash sistemasini o'rganadi. Hozirgi so'z yasalishida yasama so'z bilan derivatsion (so'z yasash) qolip orasida aloqa mavjud bo'lib, qolipning shakli va mazmuniy tomoni hosila so'zda o'z izlarini qoldirgan bo'ladi. *kitobchi* yasama so'zi qolipidagi tenglik alomatining chap (shakliy) va o'ng (mazmuniy) tomoni izlari shundoq ko'rinib turibdi.

Tarixiy so'z yasalishida yasama so'zning shakli va ma'nosiga mos qolip mavjud bo'lmaydi. Bu maxsus tekshirishlar natijasida aniqlanadi. Masalan, *qishloq*, *ovloq* so'zlarining ma'nosini ularning tashkil etuvchilari va derivatsion qoliplari asosida keltirib chiqarib bo'lmaydi. Chunki ular tarixiy yasalmalardir. *Qorovul*, *yasovul*, *silliq* so'zlarida ham shu hol kuzatiladi.

So'z yasash (derivation) qoliplari haqida. Har qanday so'z so'z yasash qoliplari asosida hosil qilinadi. Hosila lisoniylashib, o'z qolipidan uzilib ketsa ham, unda bilinar-bilinmas qolip bilan (agar qolip yashovchan bo'lsa) bog'lanishlar baribir saqlanib qoladi.

So'z yasash qolipi ikki jihatdan iborat bo'ladi:

- a) qolipning shakliy tomoni;
- b) qolipning mazmuniy tomoni.

Yasama so'zda ana shu ikki jihat tajallilanadi. Yasalma shaklan va mazmunan ana shu qolipga muvofiq kelsa, uni shu qolip hosilasi sifatida qarash mumkin.

Masalan, *kitobchi* so'zida mazkur qolipning izlari bor. Lekin *xabarchi* so'zida qolipning mazmuniy tomoni aks etmagan. Demak, bu leksema ushbu qolip mahsuli emas.

So'z yasash qolipining shakliy tomoni ikki qismdan tashkil topadi: *yasovchi asos* va *yasovchi vosita*. Masalan, *gulchi* [gul bilan shug'ullanuvchi shaxs oti] qolipining shakliy qismi bo'lgan [otQchi] ning *ot* qismi *yasovchi asos*, *-chi* qismi esa *yasovchi vosita*dir. Biz so'z yasashining va ularning klassifikatsiyasini Smirnitkiyning kitobida kuzatamiz. So'z yasashi –so'zlarning tizimi va tilda yangi so'zlarning yaratilish jarayonidir. Masalan: **driver** so'zi **V+er** qolipida yasalgan va yasama ot hosil bo'lgan.

Qolipning *yasovchi asosi*, albatta, mustaqil so'z, *yasovchi vosita* qismi esa so'z ham, qo'shimcha ham bo'lishi mumkin. Masalan, qo'shma, juft so'z yasash qoliplarida asos ham, vosita ham so'zdir.[9;152-160b]

Barcha til birliklari kabi yasama so'zlar ham lisoniy va nutqiy sathlarga daxldor bo'ladi. Boshqacha aytganda, yasama so'zlar nutqiy ham, lisoniy ham bo'lishi mumkin.

Yasama so'zlar nutqiy birlik ham, lisoniy birlik ham bo'lishi mumkin. Tilda leksema yasash hodisasi yo'q, balki yasama so'zlarning, nutqiy hosilalarning lisoniylashuvi, leksemalashuvi hodisasi mavjud.

Ayrim yasama so'zlar o'z qolipidan uziladi hamda ular tarkibidagi o'zak va *yasovchi qo'shimcha* aloqasi zichlashib, bunday yasama so'zlar o'zbek tili jamiyati a'zolari uchun tayyor holga keladi - leksemaga aylanadi.

So'z yasash usullari turli tillarda turlichadir. So'z yasashning grammatik (*affiksatsiya* va *so'z qo'shish usuli*) sememk, fonetik, konversya usullari ko'p tillarga xosdir. Bularning ishtiroki turli so'z turkumlarida turlichadir. Masalan, rus tilida *prefikatsiya* hamda *postfikatsiya* (*affiksatsiya ko'rinishlari*) ko'proq fe'llarga xos, *suffiksatsiya* va *so'z qo'shish usuli* ko'proq otlarga xos. O'zbek tilida *affiksatsiya* va *so'z qo'shish otlar* uchun xarakterlidir.

Odatda har bir yasalma binar, ya'ni ikki a'zoli bo'ladi: *asos* va *formant*. Birinchisi yasalma bilan bog'langan qism, ikkinchisi esa bundan farqlovchi

qismidir: *mehnatkash*. Bu soʻz ikki qismdan iborat : *mehnatkash* soʻzining sememkasi bilan bogʻliq boʻlgan qismi (mehnat) va va bu soʻzni farqlovchi qism (-kash).

Tilning soʻz yasash sistemasini klassifikatsiya qilishda soʻz yasash tiplari asosiy belgi qilib olinadi. Bunda soʻz turkumi va uning maʼnosi hisobga olinadi. Masalan: *ishchi, aʼlochi, ovchi, tarbiyachi, suvchi, baliqchi* kabilar soʻz yasashining bir tipini tashkil qilib, shaxs otlarini yasaydi. Soʻz yasash tiplarini izohlashda uning mahsuldor yoki kammahsul ekanligi ,maʼno va formasidagi oʻzgarishlar qoʻllanishdagi stilistik xususiyatlar hisobga olinadi.

Soʻz yasash turlari bilan soʻz yasash modellari koʻp hollarda sinonim siatida qoʻllaniladi, lekin ular oʻzaro farq qiladi. Soʻz yasash modeli konkret leksema yasash namunasi (qolipi) boʻlsa, soʻz yasash tiplari faqat model koʻrinishida emas, uning tipikligi mahsuldor yoki kammahsul ekanligi kabi masalalarni oʻz ichiga oladi. Demak, soʻz yasash tiplari terminining maʼnosi soʻz yasash modellari termining maʼnosiga qaraganda keng.

Baʼzan bir oʻzakdan bir qancha soʻzlar yasaladi: *oʻr (feʼl) - oʻroq (ot), oʻroqchi (ot), oʻroqchilik (ot)*. Bunda *oʻr* soʻzi bir qancha soʻzlarning yasashi uchun asos boʻlgan. Bunday soʻzlar soʻz yasash uyasi deyiladi. Soʻz yasash uyasi tematik xarakterda boʻlishi ham mumkin. Masalan: toshloq, qumloq, oʻtloq kabi soʻzlar tematik qator hosil qilib, oʻrin-joy otini anglatyapti.

Ingliz tilida soʻz yasashi deganda biz shu tilning oʻzida boʻlgan ichki imkoniyatlaridan foydalanib, yangi leksik birliklar, ingliz soʻzlari yasashni tushunamiz. Soʻz yasashining tutgan oʻrni tilshunoslikning har xil boʻlimlari oʻrtasida toʻla aniqlanmaganligi haqida yuqorida taʼkidlab oʻtdik va bu sohada quyidagi toʻrt xil fikrlar ham mavjud:

- 1) Soʻz yasashi grammatikaning mavzusi;
- 2) Soʻz yasashi leksikologiyaning mavzusi;
- 3) Soʻz yasashi ham grammatika, ham leksikologiya tomonidan oʻrganilishi kerak;
- 4) Soʻz yasashi tilshunoslikning mustaqil boʻlimi.

Yuqoridagi fikrlarning bir-biriga zidligi shundan dalolat berib turibdiki, soʻz yasalishi ham grammatika, ham leksikologiya bilan uzviy bogʻliqdir. Soʻz yasalishi tilshunoslikning deyarli hamma yaruslariga aloqadorligini aytib oʻtish kerak. Masalan, soʻzlarning maʼnolarini kengaytirish, konversiya, abbreviatura masalalari koʻproq leksikologiyada chuqurroq oʻrganilsa, kompozitsiya, shakl yasovchi morfemalarning soʻz yasovchi morfemalarga oʻtishi, soʻz yasalishining soʻz turkumlari bilan aloqalari masalalari koʻproq grammatikada oʻrganiladi. Affiksatsiya ham grammatika, ham leksikologiyaga teng aloqadordir. Tilshunoslikning turli yaruslari bilan aloqasiga tayanib soʻz yasalishi usullarini belgilash taxminan quyidagicha boʻlishi mumkin:

- Leksik –morfologik usul (affiksatsiya, konversiya);
- Leksik –sintaktik usul (kompozitsiya, reduplikatsiya);
- Leksik usul (maʼnolarini kengaytirish, abbreviatura);
- Leksik–fonetik usul (urgʻularni oʻzgartirish, ayrim tovushlarni oʻzgartirish).

Hozirgi zamon ingliz va rus tillari leksikasini boyituvchi eng mahsuldor usullardan biri – bu soʻz yasashning morfologik usulidir. Bu usul affikslar va soʻz qoʻshish yordamida hamda affikslarsiz soʻz yasash orqali amalga oshiriladi. Affikslarsiz soʻz yasashda tovushlar almashinuvi va soʻz yasash vositasi sifatida urgʻuni koʻchirish orqali amalga oshiriladi. Lekin soʻz yasashning bu usuli koʻp tarqalmagan. U ayniqsa feʼllardan va sifatlardan ot yasashda koʻproq kuzatiladi. Masalan ingliz tilida: to lose-loss, to bleed-blood, to live-life, to obʻject-ʻobject, to preʻsent-ʻpresent.[10;13-19b]

Affikslarsiz soʻz yasash usuliga ingliz tilida keng tarqalgan konversiyani, yaʼni berilgan oʻzakni soʻz oʻzgartirishning boshqa paradigmasiga koʻchirish orqali soʻz yasash usulini kiritish mumkin. Bunda yangi soʻzning sintaktik birikuvi oʻzgargani sababli konversiya soʻz yasashning morfologik-sintaktik usulini taqozo etadi. Konversiya yoʻli bilan yasalgan soʻzlarning koʻpchiligini feʼllar tashkil qiladi: chair - to chair, light - to light, free - to free, wet - to wet, down – to down va hokazo. Yuqorida keltirilgan misollardan feʼllar turli soʻz turkumlaridan, yaʼni

otlardan, sifatlardan va ravishlardan yasalishi mumkinligi ko‘rinib turibdi. Konversiya yordamida boshqa so‘z turkumlari, masalan, ot yasalishi mumkin: to run – run, to work – work, native – a native va hokazo. Konversiya hodisasi ingliz tilini rus tilidan ajratib turadigan uning xos xususiyatlardan biri hisoblanadi.

Ko‘rib chiqilayotgan tillarda affiksatsiya va so‘z qo‘shish so‘z yasashda eng universal vositalar hisoblanadi. Affiksatsiya – bu o‘zakka u yoki bu so‘z yasovchi vositalarni qo‘shish orqali so‘z yasashdir. Affikslar yordamida so‘z yasashning uch turi mavjud:

- prefikslar yordamida (so‘zning boshiga qo‘shiladi);
- suffikslar yordamida (so‘zning oxiriga qo‘shiladi);
- infikslar yordamida (so‘zning o‘rtasiga qo‘shiladi).

1.2. Hozirgi zamon tilshunosligida prefiksli yasama leksemalar nazariyasi

Har bir yarusdagi tipologik forma uchun uning asosiy markeri bo'ladi. Bunday markerlar turli yaroslarda turlicha ifodalanadi. Morfologik va leksik yaroslarda tipologik formaning markeri vazifasini morfema bajaradi.

Morfema (morpheme) tildagi eng kichik ma'no anglatuvchi qism yoki o'zaro qo'shimcha distributsiyada turuvchi bir xil ma'noga ega bo'lgan allomorflar yig'indisidir. Morfemalar tildagi eng kichik birligi bo'lganligi sababli ular boshqa ma'no anglatuvchi bo'laklarga bo'linmaydi. Morfemalar so'z yasashdagi ro'lga ko'ra tub yoki o'zak morfemalarga (root morpheme) va affiksial morfemalar (affixial morpheme) ga bo'linadi.

Tub morfemalar asosan bir o'zakli so'zlardan iborat bo'lganligi sababli ko'pincha ular so'z morfemalar (word morpheme) deb ham ataladi. Masalan : man- odam, horse –ot, come –kelmoq, red –qizil va boshqalar.

Affiksial morfemalar asosan kategorial ma'noga ega bo'lib o'z navbatida ikkiga bo'linadi: a) so'z yasovchi affiksial morfemalar (functional morphemes); b) shakl yasovchi affiksial morfemalar (derivational affixial morphemes).

So'z yasovchi affiksial morfemalar boshqa o'zak yoki so'zlardan yangi lingivistik birlik (yangi so'z) yasash uchun xizmat qiladi. So'zlarning oldiga, ohiriga yoki o'rtasiga yoki qo'shilishiga kora affikslar: prefiks (prefix), suffiks (suffix) va infiks (infix) larga bo'linadi. Hozirgi ingliz tilidagi ilgarilari bor bo'lgan infikslar so'z negizining soddalashuvi natijasida keyinchalik o'zaklarga birlashib ketgan. So'z yasovchi affiksial morfemalarga misol qilib quyidagi prefiks va suffikslarni keltirish mumkin:

for –*forgive*, *forbid* –taqiqlamoq,
mis-misunderstand – noto'gri tushunmoq,
unhappy –baxtsiz,
intercourse –aloqa qilish, munosabatda bo'lish,
rewrite –qayta yozmoq,
-er writer –yozuvchi,
-dom freedom –ozodlik,

-hood boyhood-bolalik,
-ness goodness –yaxshilik,
-ship friendship –do'stlik,
-ic public –ommaviy,
-less useless –foydasiz,
ish –reddish –qizgish.

Dastlab hozirgi ingliz tilidagi prefiksatsiya va prefikslarning xarakterli belgilari to'g'risida ma'lumotlar berib o'tamiz.

Prefiksatsiya (prefixation). So'z negizining old tomoniga so'z yasovchi morfemalarni qo'shish orqali yangi so'z yasash *prefiksatsiya* deyiladi. Ingliz tilidagi prefikslar kelib chiqishiga ko'ra sof ingliz prefikslari va boshqa tillardan kirib kelgan prefikslarga bo'linadi:

a) *beatitude* –huzurlanish , maroqlanish; *behalf* –nom; *in my behalf* – nomidan kabi so'zlarni sof ingliz prefiksi yordamida yasalgan so'zlarga kiritamiz.

b) *acclaim* –gulduros qarsak bilan kutib olish, *accomplice*–sherik ,birga harakat qiluvchi, *circumscription* –chegaralash, chegara, *extra –judical* – norasmiy, *illusion* –illuziya, *intercourse* –aloqada bo'lish, muomala qilish, *interdict* –man qilmoq, to'xtatmoq, *postgraduate* –aspirant, *postponement* – kechiktirish, orqaga surish, *preaudience*–boshqalardan avval gapirish huquqi, *precontract* –avvaldan tuzilgan kontrakt, *reaction* –reaksiya, qayta ra'sir ko'rsatish, *reagent* –reaktiv, *recall* –qayta chaqirib olish, *semicircle* – yarim aylana, *semifinal* –yarim final, *subsoil* –pastki tuproq, qatlam, *superscription* –yozuv (tepasiga yozib qo'yish) address, *supertax* –oshiqcha kiringa qo'yilgan soliq, *transformation* –transformatsiya, *unicorn* –bir shoxli kabi so'zlar lotin tilida kirib kelgan.

c) *embiotic* –embiotik, *emfascist* –emfashist, *autobiography* – avtobiografiya, *autograph* –avtograf, *diameter* –diametr, *dialogue* –dialog, *epigram* –epigramma, *hierarchy*–ierarxiya, *hyperbole* –giperbola, *hypothesis* –gipoteza, *monogram* –monogramma, *monograph*–monografiya,

parachronism –paraxronizm, xronologik xato, *paragraph* –paragraf, polygot –poliglot, ko'p til biluvchi, *polisemy* –ko'p ma'nolilik, *sympathy* –yoqtirish, *symphony* –simfoniya, *syncope* –sinkopa, *sylogism* –sillogizm kabi so'zlar grek tilidan olingan prefikslar yordamida yasalgan.

Bu so'zlarda prefiks tarzida berilgan morfemalarning ko'plari so'zning o'zagiga qo'shilib, soddalaşgan (fused) so'zlarni yasaydi. Yuqorida ko'rsatilgan prefikslar vositasida yasalgan so'zlarga misollar keltiramiz:

- ❖ They have advanced a number of *preconditions*.
- ❖ And on the strength of peccadilloes, reprehensive in a author, but excusable in a song, the Anglo –Saxon race is accused of prudishness, humbug, *pretentiousness*, deceit, cunning, and bad cocking (T.Hardy).
- ❖ With the exception of the trades folk, the preachers, and a few professional people, they were all directly in the employment of the Company. (A.Cronin).
- ❖ The relations have now assumed the character of stable division of labour and exchange of produce.
- ❖ There was a *breathless* inerclude. (A.Cronin).
- ❖ He hated *interference*.(Ibid).

Prefiksatsiyada suffiksatsiyadek o'zakka qo'shish orqali emas, balki so'z yasashda prefiks butun bir so'zga qo'shish orqali yangi so'z yasaladi. Prefikslar yordamida bir xil so'z turkumiga taalluqli bo'lgan yangi so'zlar yasaladi: otlardan otlar (policeman –ex-policeman), fe'llardan fe'llar (graduate –postgraduate) yasaladi va hokazo.

Agar suffiksatsiya ot so'z turkumiga tegishli bo'lgan so'zlarni yasashga xos bo'lsa, prefiksatsiya ingliz tilida ham, rus tilida ham fe'llarni yasashda mahsulдор vosita hisoblanadi. Pefiks yordamida yasalgan otlar va sifatlar soni juda kam.[11;35-37]

Sememk belgisiga ko'ra prefikslarni bir necha guruhga bo'lish mumkin. Inkor va qarama-qarshilik ma'nolarini o'zida mujassamlashtirgan prefikslar son jihatdan ko'pchilikni tashkil etadi. Ulardan keyin son jihatdan zamon va makon

munosabatlarini hamda ish-harakatning takrorlanishini ifodalovchi prefikslar turadi.

Har bir til o'z prefikslariga hamda boshqa tildan o'zlashtirgan prefikslariga ega. Kirib kelgan prefikslarning bir qismi (roman va grek tillariga tegishli bo'lgan) baynalminal xarakterlidir. Shuning uchun ular ham rus tilida, ham ingliz tilida o'z aksini topgan. Ingliz tilidagi ko'pgina ot yasovchi prefikslar leksik jihatdan rus tilidagi prefikslarga mos keladi: in-, un- (unpleasant), pre- (prehistoric), sub- (subdivision), past- (postwar), counter- (counterbalance).

Fe'l prefikslari sistemasi har bir tilda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ingliz tilida fe'l yasovchi mahsuldor prefikslarga quyidagilarni kiritish mumkin: de- (deform, detune), dis- (dislike, disapprove), un- (unfasten, unfold), mis – (mistrust, misjudge), re- (rewrite, re-elect), up- (uplift, uprise), under – (underline, underrate), over- (overcloud, overdo) va hokazo.

Prefikslarning xarakterli belgilaridan biri ularning bir vaqtning o'zida ikki yoki undan ortiq so'z turkumlarini yasashidir. Xozirgi zamon tilshunosligida so'z turkumlari orqali prefiksli yasama leksemalar yasaladi. Quyida biz bir nechta so'z turkumlari yordamida prefiksli yasama leksemalarni yasash jarayonini kuzatamiz. Misol uchun sifat so'z turkumi, sifatlar turli usullar vositasida yasaladi. Derivatsiya va kompazitsiya usullari yordamida sifat yasash ko'p tarqalgan usullardan hisoblanadi.

Derivatsiya usuli bilan sifat yasash. (Adjective Formation by Means of Derivation). Affiksial morfemalar(prefix va suffikslar) yordamida sifatlar yasash derivatsiya usuli deyiladi.

Prefikslar vositasida sifat yasash prefiksatsiya (prefixation)

- **Un-:** unacceptable- qabul qilib bo'lmaydigan
- **unable-** hech narsaga yaroqsiz
- **undone-** bajarilmagan
- **uncertain-** nomalum, ikkilangan, notanish.
- **Pre-:** prehistoric- ma'lum bir tarixiy davrdan avval
- **prepositional-** predlogga oid, predlogli

- **prewar-** urushdan avvalgi.
- **Extra-: extraordinary-** g'ayritabiiyodadidagidan boshqacha
- **extraviolet-** ultra binafsha.

So'z turkumlaridan yana biri fe'l yasash. (Verb Formation)

Xozirgi ingliz tilida fe'l affiksatsiya, kompozitsiya konversiya va boshqa usullar bilan yasaladi. Affiksatsiya. Turli so'z turkumlariga prefix va suffikslar qo'shish orqali fe'l yasash affiksatsiya usuli deyiladi.

Prefikslar ishtirokida fe'l yasash (Verb Formation by means of Prefixes):

- **Em-: emciple-** *avvaldan sezmoq, kutmoq*
- **Be-: becalm-** *tinchitmoq*
- **En-: enliven-** *jonlemrmoq*
- **Mis-: misbehave-** *o'zini tuta bilmaslik*
- **Under: undercharge-** *arzon olmoq*
- **With: withstand-** *qarshilik ko'rsatmoq.*

Yuqoridagi prefikslarning ko'plari boshqa tillardan, jumladan- lotin va grek tillaridan kirib kelgan bo'lib, hozirgi vaqtda o'z mahsuldorligini yo'qotib, so'z o'zagidan ajralmas bo'lib qolgan.[12;59- 64]

Ingliz tilida bir qancha olimlarning prefiksatsiya va prefiksli yasama leksemalar to'g'risida o'z nazariyalari bor. Masalan, I.V.Arnold, R.S.Ginzburg kabi olimlar nazariyalariga to'xtalib o'tamiz.

I.V.Arnoldning “Лексикология современного английского языка” kitobida prefiksli yasama so'zlar va ularning xususiyatlari haqida ko'plab grammatik qonun –qoidalar keltirilgan. Ular quyidagilar:

Dastlab I.V.Arnoldning prefikslar haqidagi izohlariga to'xtalib o'tamiz. Prefiks deb so'z negizining old tomoniga so'z yasovchi morfemalarni qo'shish yo'li bilan yangi so'z hosil qilishga aytiladi. Prefikslar o'zakning leksik ma'nosini o'zgartiradi, lekin so'zning asosiy leksik –grammatik qismiga esa kamdan –kam ta'sir ko'rsatadi. Masalan : mis- prefiksini olsak, uni fe'l so'z turkumiga qo'shsak noto'g'ri, yomon ma'nolarini ifodalaydi.

Eg: behave –o’zini tutmoq → **mis**behave - o’zini noto’g’ri tutmoq.

- *I was always getting in trouble for misbehaving at school.*

calculate- hisoblamoq → **miscalculate**-noto’g’ri hisoblamoq.

- We had a lot of food left over from the party because I’d miscalculated how much people would eat. [Cambridge]

inform –habar bermoq → **misinform** –noto’g’ri habar bermoq.

- The senator has simply been misinformed. [Macmillan dictionary]

pronounce–talaffuz qilmoq → **mispronounce** –noto’g’ri talaffuz qilmoq.

- French learners of English often mispronounce “ch” as “sh” .

Prefikslarning sememk ta’siri ravishlar bilan ifodalanishi mumkin. Quyida bir nechta misollar orqali I.V.Arnold o’z fikrlarini isbotlagan:

Pre- va post- prefikslari payt ravishini ifodalaydi:

historic → prehistoric

pay → prepay

view → preview

graduate → postgraduate.

Ba’zi olimlar hattoki prefikslarning negative negativ emas guruhlarga ajratishgan. Negative guruhga **de-, dis-, in-, im-, il-, it-, un-** prefikslari kirib ular inkor, qarama-qarshi ma’nolarni beruvchi prefikslar hisoblanadi. Ushbu prefikslarning ba’zilarini alohida misollar orqali ko’rib chiqamiz: **de-** prefiksi ko’proq yangi so’zlarda uchraydi.

Masalan: *decentralize –desentralizatsiya qilmoq.*

- Modern technology has made it easy for us to decentralize.

decontaminate –zararsizlemrmoq.

- Estimates of the amount of money needed to decontaminate the heavily polluted chemical installations vary.

Inkor ma’nosini ifodalovchi **dis-** prefiksi:

Agree –rozi bo’lmoq → **disagree** –norozi bo’lmoq.

Appear –paydo bo’lmoq → **disappear** –yo’q bo’lmoq.

Hozirgi ingliz tilida Grek va Lotin tilidan kirib kelgan bir necha prefikslar mavjud. Masalan : pre-, post-,em-, non- va boshqa prefikslardir. [13;48-52]

R.S.Ginzburg ham o'zining "In course in modern English Lexicology" kitobida prefikatsiya va prefikslar klassifikatsiyasiga alohida to'xtalib o'tgan:

Prefiksatsiya deb, prefikslar yordamida so'zlar yasashiga aytiladi. Prefiksatsiya va prefix atamalarini izohlash hozirgi o'zgaras holatiga yetgunicha tilshunoslikda ma'lum bosqichlarni bosib o'tgan. Masalan, oldingi davr olimlari prefiksatsiyani so'z tarkibining bir qismi sifatida qarashgan, tilshunoslar prefikslarni qo'shma so'z tarkibining birinchi qismi komponenti bilan bir xil deb qarashgan. Hozirda esa ko'pchilik olimlar tomonidan prefiksatsiyani so'z yasashining ajralmas muhim qismi sifatida qaraladi. Masalan, Marchand *to overdo*, *to underestimate* so'zlarini qo'shma fe'l sifatida analiz qilgan, bu so'zlarning birinchi qismlarini prefikslar emas, balki yordamchi so'zlar deb qaraydi.

Hozirgi ingliz tilida so'z yasash tizimida taxminan 51 ga yaqin prefikslar mavjud bo'lib yasama so'zlarning eng katta sonni tashkil etuvchi 33% ni ,va ot so'z turkumi esa 22.4 % ni tashkil etadi. Bunga biz quyida misollar keltirib o'tsak:

Prefiksli yasama fe'llar:

- ❖ To *enrich* – boyitmoq, boy qilmoq.
- ❖ To *coexist* –bir vaqtda, bir paytda mavjud bo'lmoq.
- ❖ To *disagree* – norozi bo'lmoq.
- ❖ To *undergo* – boshdan kechirmoq.

Prefiksli yasama sifatlar:

- ❖ *Em* –war –urushga qarshi.
- ❖ *Biannual* – yilda ikki marta bo'ladigan.
- ❖ *Uneasy* –havotirli tashvishli.
- ❖ *Super-* human –aql bovar qilmaydigan, mislsiz.

Prefiksli yasama otlar:

- ❖ *Ex-* champion- sobiq champion.
- ❖ *Co-* author – sherik muallif.

❖ *Disharmony* – ko'ngilsizlik, norozilik.

❖ *Subcommittee*- qo'mita.

Ingliz tilida prefikslar 2 jihatdan farqlanadi:

- ✓ Prefikslarning istalgan mustaqil so'zlar bilan o'zaro bog'lana olmasligi.
- ✓ Prefikslarning funksional so'zlar bilan o'zaro bog'lanishliligi, ya'ni predloglar yoki predlogga o'xshash ravishlar:

Eg: *out-*, *over-*, *up-*, *under-*.

Yuqoridagi birinchi jihatdan prefikslar yasama so'zli affiksatsiya va mustaqil so'zlar sifatida turli xil gaplarda nutqda paydo bo'lishini nazarda tutadi.

Masalan, **over** prefiksini olamiz . e.g. '**over** one's head',

'**over** the river'

Compare:

to **overlap**,

to **overpass**

'to run **out**', 'to take smb **out**'

Compare:

to **outgrow**,

to **outline** to look **up**', 'hands **up**' (cf. *upstairs*, to **upset**); '**under** the same roof, 'to go **under**' (cf. to **underestimate**, **undercurrent**), etc.

Shuni ta'kidlash joizki, ingliz tilida prefikslarning yuqoridgi ikkinchi jihatiga ko'ra prefikslar o'zaro bog'lana oladigan funksional so'zlarda 2 xil farqlanadi.

- a) har qanday so'z yasashda affikslarning ma'nosi bog'langan so'zlarning aniq ma'nolariga nisbatan solishtirganda ko'proq umumlashadi, yuqorida biz bunga misol keltirib o'tdik.
- b) Prefikslar o'zaro bog'langan mustaqil so'zlarning o'ziga xos barcha grammatik xususiyatlarini qabul qila oladi.

Dastlab ingliz tilida prefiksatsiya sohasidadagi muammolari ustida yangi tadqiqotlar olib borilgan va unda qiziqarli natijalar yuz bergan. O'sha paytdagi tilshunoslar o'rtasida shunday an'anaviy fikr paydo bo'ldiki, bunga ko'ra prefikslar

so'zlarning nutq qismiga ta'sir qilmasdan, faqatgina uning leksik ma'nosini o'zgartiradi.

Ingliz tilida shunday prefikslar borki, ularni taxminan 25 ta deb aytishimiz mumkin. Ularning xususiyati shundan iboratki, ular so'zning haqiqiy qo'shilib boshqa so'z turkumiga o'zgartirish xususiyatiga ega. Bunday prefikslarni konversiv prefikslar (conversive prefixes) deb atash mumkin.

Bunday prefikslar yordamida bir ot so'z turkumidan fe'l so'z turkumiga transformatsiya qilinadi.

Ingliz tilida affiksatsiya sohasidagi keyingi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, polisememk affikslar va ularning leksik-sememk guruhlari o'rtasidagi bog'liqlikdir. Bu bog'liqlikni prefiks shakllarining qoliplarining struktural va sememk struktural o'rtasidagi farqi bilan izoxlash mumkin. bunga misol qilib en-prefiksini keltiramiz bir xil strukturaga ega bo'lgan en- +V qolipida prefiks ot so'z turkumiga qo'shiladi va natijada yasam yasama fe'l paydo bo'ladi.

Eg : en- robe ----- enrobe

en- jewel-----enjewel

en- lace----- enlace.[14;115-118]

Biz yuqorida ingliz tilida prefiksli yasama leksemalarning nazariyalari, olimlarning prefiksatsiya sohasi ustida olib borilgan tadqiqotlari, turli xil fikrlar, nazariyalar tog'risida ko'rsatib o'tdik.

Ikkinchi bob. Ingliz tilida “-em” prefiksli yasama leksemalar va ularning o'zbek tilidagi muqobillari qiyosiy tahlili

2.1 Ingliz tilida “-em” prefiksli yasama leksemalar va ularning o'zbek tilidagi muqobillari qiyosiy tahlili

Ishimizning ushu qismida biz ingliz tilidagi “em-“ prefiksli yasama leksemalarning o'zbek tilidagi muqobillari bilan solishtirib, ushbu prefiksga mos keluvchi o'zbek tilidagi prefiksli yasama leksemalarni ko'rib chiqamiz.

Biz bilamizki, ingliz tilida so'zlar 2 xil bo'lishi mumkin: oddiy va murakkab. Murakkab so'zlar kichik birliklardan tarkib topadi. Asosan ingliz tilida so'z yasashda 4 xil jarayon bor:

- prefiksatsiya
- suffiksatsiya
- qo'shma so'z
- konversiya.

Biz bulardan prefiksatsiya jarayoniga to'xtalamiz. Biz yuqorida so'zning oldiga qo'shimcha qo'shilishi prefix deyilishini aytib o'tdik. Prefikslar ma'nosiga ko'ra bir nechta guruhlariga bo'linadi, bularni quyida jadval asosida ko'rib chiqamiz.

2. Reversative and deprivative prefixes:

Reversative and deprivative prefixes.	Meaning	Examples
<i>de-</i>	('reverse of something') (remove something) (depart from' or 'cause to depart from')	decriminalize, deselect, decontaminate debug, defrost, delouse deplane, detrain, decamp
<i>dis-</i>	('reverse of something') (remove something')	disqualify, disinvite, disenfranchise disarm, disillusion, disambiguate
<i>Un-</i>	('reverse of something') (remove something')	unscramble, untie, unlock unleaded, unmask, unhouse

3.Negative prefixes- ya'ni inkor ma'nosini beruvchi prefikslar:

Negative prefixes.	Meaning	Examples
<i>A-</i>	('not affected by')	atheist, asymmetric, amoral, apolitical, asexual.
<i>Dis-</i>	('not')	disloyal, distrust, disagree
<i>il-</i> <i>im-</i> <i>ir-</i>	(before <i>l</i>) (before <i>b, m, or p</i>) (before <i>r</i>) (absence of)	illegal, incapable, imperfect, irregular intolerance, impatience, injustice
<i>Non-</i>	('not')	non-aggression, noninterference, non-stop
<i>Un-</i>	('not regarded as') ('not')	non-person, non-event unfair, unproductive

4. Pejorative prefixes

Pejorative prefixes	Meaning	Example
<i>Crypto-</i>	('concealed')	crypto-fascist, crypto-Catholic, cryptography
<i>Mal-</i>	('improper') ('badly')	malpractice, malformation, malnutrition maltreat, malfunction, maladjusted
<i>Mis-</i>	('wrong') ('wrongly')	mismanagement, misinformation, mismarriage miscalculate, misgovern, mishandle
<i>Pseudo-</i>	('false') ('imitation')	pseudo-education, pseudo-intellectual, pseudoscience pseudo-Elizabethan.

5. Prefixes of place

Prefixes of place	Meaning	Example
<i>Ante</i>	('before')	antechamber, ante-room
<i>Circum-</i>	('around')	circumnavigate, circumlocution,

		circumcision
<i>Extra</i>	('outside','beyond')	extramarital, extracurricular, extrasensory
<i>Fore-</i>	('in front') ('front part of):	forefinger, forecourt, foreskin forehead, forefront, foreground
<i>in-,il-, im-, ir-</i>	('in')	ingathering, indoors, in-patient immigrate, ingrown, import
<i>Inter</i>	('into') ('between')	interracial, international, interdisciplinary
<i>Intra</i>	(inside)	intramural, intra-uterine, intravenous
<i>Mid</i>	('middle')	midfield, mid-point, midway
<i>Out-</i>	('out of, 'outside') ('surpass')	outdoor, out-patient, outlook outdistance, outbid, outnumber
<i>Over-</i>	('from above', 'outer'): ('excessive') ('excessively')):	overthrow, overshadow, overcoat overemphasis, overenthusiasm over-anxious, overcharge, overfish
<i>Retro</i>	('backwards')	retroflex, retrorocket, retroject
<i>- Sub</i>	('below'): ('secondary'): ('below the norm'): ('subordinate part (of)'):	subway, subsoil, subconscious sub-editor, subdean subhuman, substandard, subzero subcommittee, sub-plot, sublet, subtitle
<i>Super</i>	('above'): ('beyond the norm'): ('excessive'): ('excessively'):	superstructure, superimpose, superterrestrial superhuman, supergun, superstar superconformity, superconfidence supersensitive,
<i>Supra</i>	('above'):	supranational, supramundane
<i>Sur</i>	('above'): ('at a distance'):	surtax, surcharge, surtitle
<i>Tele</i>	('across'):	telecommunication, telephoto, television

6. Prefixes of Size

Prefixes of Size	Meaning	Example
<i>Macro-</i>	('large'):	macrocosm, macro-organism, macro-economics
<i>mega-</i>	(Very large')	megastar, megastore
<i>Micro-</i>	('small'):	micro-computer, microsurgery, microtransmitter micro-organism, microgram, microscope
<i>Midi</i>	('minute'): ('medium'):	midibus, midi-computer
<i>Mini-</i>	('small')	miniseries, minibreak, minicab

7. Prefixes of Time

Prefixes of Time	Meaning	Example
<i>Ante-</i>	('before')	antenatal, antedate
<i>Ex-</i>	('former')	ex-wife, ex-president, ex-colony
<i>Fore-</i>	('before')	foresee, foretell, foreplay
<i>Mid-</i>	('middle')	mid-afternoon, midwinter, midnight
<i>Neo-</i>	('new', 'recent form of)	neo-colonialism, neo-conservative, neo-impressionist
<i>Post-</i>	('after')	post-war, post-modernism, post-structuralist
<i>Pre-</i>	('before')	prepay, pre-existing, predate, preview, preschool
<i>Re-</i>	('again')	reprint, reapply, replay, renew,

8. prefixes of Status.

Prefixes of Status	Meaning	Examples
<i>arch-</i>	('chief'):	archbishop, archangel, arch-rival
<i>co-</i>	('joint'):	co-author, co-founder, co-presenter
<i>pro-</i>	('deputy'):	proconsul, pro-vice-chancellor
<i>vice-</i>	('deputy'):	vice-president, vice admiral, vice-chancellor

9. Prefixes of Number

Prefixes of Number	Meaning	Examples
<i>Mono-</i>	('single', 'one')	monotheism, monorail, monoplane
<i>Uni-</i>	('one')	unidirectional, unidimensional, unilateral
<i>Poly-</i>	('many')	polysyllabic, polytheism, polygraph
<i>Multi-</i>	('many')	multi-faith, multinational, multimillionaire
<i>Semi-</i>	('half') ('partly')	Semicircle semi-automatic, semi-conscious, semi-official

10. Prefixes of Miscellaneous.

Prefixes of Miscellaneous	Meaning	Examples
<i>Auto-</i>	- ('self'):	autograph, autopilot, auto-suggestion
<i>Bio-</i>	(abbreviation of <i>biology</i> and <i>biological</i>)	biodegradable, biofeedback, biodiversity
<i>Eco-</i>	(abbreviation of <i>ecology</i> and <i>ecological</i>):	ecosystem, eco-tourism
<i>Euro-</i>	(abbreviation of <i>Europe</i> and <i>European</i>):	Eurocurrencies, g' Eurosceptic, euro- J Europhile
<i>para-</i>	('ancillary') ('beyond the scope of):	Paramilitary, paramedic, paralegal paranormal, parapsychology
<i>Self-</i>		self-motivating, selfdenial, self-satisfaction

Shu o'rinda biz "em-" prefiksli yasama leksemalarga misollar keltirishni joiz deb topdik:

Embraceor – A person who receive that things. - qabul qiluvchi

Embracing –one of the thing which is encircle or encompass.- qamrab oluvchi

Embocation – To decorate the things with flowers. - gul bilan bezamoq

Embank – barricading with damp. - damba bilan o'ramoq, to'smoq

Embanked – The place or area which is damped. You can see many embanked places or areas if you will be in the huge river ocean and sea. - to'silgan o'ralgan

Embankment – A wide wall of earth or stones, built to stop water from flooding an area or to support a road or railway. - to'siq

Embanks –The plural form of damps. Many ambanks help to us in order to protect from huge water. - dambalar, to'siqlar

Embargo – An official order to stop trade with another country Syn-baycot. - ta'qiq, taqiqlash

Embark – To give onto a ship or plane. Opp- disembark. He embarked on a new career as a teacher. - kemaga yuklamoq

Embattle – Passing the battles. - jang olib boorish

Embattlement – The person who passes the battles. - jang olib boruvchi

Embroider – To decorate cloth by sewing a pattern, picture or words on it with coloured threads. The dress was embroidered with flowers. Syn- embellish. - bezatuvchi

Embed – To put something firmly and deeply into something in this way. A piece of glass was embedded in her hand. - joylashtirmoq

Embedded – It was put by someone or something firmly and deeply into something. – joylashtirilgan.

Embedment – The person who put those things firmly and deeply. - joylashtiruvchi

Embosser – Who is decorated with a raised pattern.. My aunt is embosser. - naqsh soluvchi

Emendate – Repair that things in order to become more better than before position. - tuzatmoq, to'g'rilamoq

Empatly – Worrying about one of the problem or trouble together. - birga, qayg'urish, achinish

Emplaces – To put that thing into own places. - joylashtirmoq, o'rnashtirmoq

Empower – To give someone make control over their own life or situation. The Nothing Rights Act was needed to empower minority groups. - vakolat bermoq

Empowerment- To give a person organization the legal right to do something.

Emender – A person who repairs the things in order to return own situation. My brother works as an emender. - tuzatuvchi

Emphasis – Special attention or importance. In Japan there is a lot of emphasis on politeness.

Empurple- a dark colour that is mixture of red and blue. -ta'kidlash, urg'u berish

Emplacement- a place where a large gun is put and fired. - Joylashtirish

Embowel- The system of tubes inside your body, where food is made into solid waste material and through which it passes out of your body. - Ichak-chovog`ini olib tashlamoq.

Embroid- To involve someone or something in a difficult situation. I became embroiled in on a argument with the taxi driver. - Qiyinchilikda qolib ketmoq

Empanel- To choose the members of a Jury in a course of law. - Hay`at a`zosi

Embellish- To make something more beautiful by adding decorations to it. Syn – decorate. - The dress was embellished with gold threads. - sahnalashtiruvchi

Empathy- To ability to understand other people`s feelings and problems. Syn- sympathy.

Emprizes – given a prize by one of the organization. At the end of the year many famous people are emprized every year in our country by our government. - Mukofotlamoq.

Tilning lug'at tarkibi doimo o'zgarishda, rivojlanishdadir. ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarda paydo bo'lgan yangi-yangi tushunchalarni nomlash ehtiyoji tufayli tilda yangi so'zlar paydo bo'ladi.

Yangi so'zlar ikki xil yo'l bilan vujudga keladi:

1. Har bir tilning o'z ichki imkoniyati asosida.

2. Boshqa tiildan so'z olish asosida. [14;435]

Har bir tilning ichki imkoniyati asosida yangi so'zlarning hosil qilinishida shu tilda oldin mavjud bo'lgan so'zga qo'shimcha qo'shish usuli yoki so'z qo'shish usuli katta ahamiyatga ega. Masalan, kompyuter hayotimizga kirib kelishi munosabati bilan uning nomi ingliz tilidan to'g'ridan to'g'ri olingan. Endi “kompyuter bilan ishlovchi shaxs” tushunchasini ifodalash ehtiyojini qondirish uchun kompyuter so'ziga o'zbek tilida oldindan “ma'lum mashg'ulot bilan shug'ullanuvchi shaxs” ma'nosini ifodalovchi **-chi** qo'shimchasidan foydalanildi. **Kompyuterchi** “kompyuter bilan shug'ullanuvchi shaxs” ma'nosini bildirdi.

Tilda oldin mavjud bo'lgan so'zga ma'lum yasovchi vositalar qo'shish bilan yangi so'z hosil qilinishiga so'z yasalishi hodisasi, shunday hodisani o'rganadigan

tilshunoslik bo'limiga esa so'z yasalishi deyiladi. Demak, so'z yasalishi atamasi ikki ma'noda:

- a) so'z yasalishi hodisasi ma'nosida
- b) so'z yasalishi hodisasini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi ma'nosida qo'llaniladi.

O'zbek tili asrlar davomida arab, fors-tojik hamda rus tillari bilan o'zaro aloqada yashab keldi. Buning natijasida tilimizga o'sha tillarga xos bo'lgan yasalmalar va so'z yasalish qolipi ham o'zlashdi. Shulardan biri old qo'shimchali so'zlar va old qo'shimchalar sanaladi. Bular quyidagilar:

ba- : batafsil, badavlat, bahaybat;

be-: bexavotir, beg'ubor, befarosat;

no-: noumid, noqulay, norozi;

ser-: serzavq, sergap, serhosil.

Shuningdek, kam qo'llaniluvchi *badfe'l*, *badjahl*, *badnafs*, *xushxabar*, *xushro'y*, *xushvaqt*, *hamfikir*, *hamshahar*, *hamsuhbat* singari so'z yasalishi holatlari ham mavjud.

-ba, -ser qo'shimchalari, asosan, otga qo'shilib, asosdan anglashilgan belgi-xususiyatning me'yordan ortiq, ko'p ekanligini bildirsa, be-; no- qo'shimchalari xuddi shu narsalarga ega emaslikni anglatadi. Solishtiring: **baquvvat**, **serma'no**, **behayo**, **noo 'rin**.

Mazkur qo'shimchalar **-li**, **-siz**, **-dor** qo'shimchalari bilan sinonimik munosabatida bo'la oladi. Masalan: **badavlat—davlatli**, **beqiyos—qiyossiz**, **noo'rin—o 'rinsiz**, **sertashvish—tashvishli**.

Nutqni ravon, ta'sirchan, emotsional-ekspressiv jihatdan bo'yoqdor bo'lib chiqishida zid ma'noli qo'shimchalardan foydalanishning ahamiyati katta. Masalan, **-li** qo'shimchasi **-siz**, **be-**, **no-** qo'shimchalariga nisbatan qarama-qarshi qo'yiladi. Aqlli — aqlsiz,

Iboli — beibo,

O'rinli — noo'rin

Bunday qo'shimchalar, asosan, sifat so'z turkumida ishlatiladi. **Ser** qo'shimchasi **be-** qo'shimchasiga, **ba-**qo'shimchasi **-siz** qo'shimchasiga, **bo-** qo'shimchasi **-siz** va **be-** qo'shimchalariga, **-dor** qo'shimchasi **-siz** va **be-** qo'shimchalariga nisbatan zid ma'nolidir. Masalan: badavlat — davlatsiz, shirador — beshira, shirasiz, sero't — o'tsiz, baobro' — beabro', obro'siz, ko'ngiili — ko'ngilsiz [14;26-30]

Qo'shimchalar shakldoshligi, ma'nodoshligi va zid ma'noliligi nutqni ko'rkam qiladi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, uning uslubiy jihatdan rang-barang bo'lishini ta'minlaydi, ta'sirchanligini oshiradi.

2.2 Ingliz tilida “-em” prefiksli yasama leksemalarni o'zbek tilidagi o'xshash va noo'xshash jihatlarini

Ingliz tilida “em-“ prefiksi bilan keluvchi ko'plab yasama so'zlar mavjud bo'lib, biz ularni o'zbek tili bilan qiyoslaganimizda ba'zi o'xshash va noo'xshash jihatlariga duch kelamiz. Biz “em-“ prefiksli yasama leksemalarni Abby Lingvo, Macmillan, Cambridge, Fowler's Dictionary, Merriam Webster va boshqa lug'atlar yordamida izlab topdik. Quyida “em-“ prefiksli yasama leksemalarni va ularning o'zbek tilidagi o'xshash va noo'xshash jihatlarini ko'rsatib o'tamiz. Dastlab “em-“ prefiksli yasama leksemalarning noo'xshash tomonlarini ko'rib o'tsak:

Embraceor – qabul qiluvchi

Embracing – qamrab oluvchi

Embocation – gul bilan bezamoq

Embank – damba bilan o'ramoq, to'smoq

Embanked – to'silgan o'ralgan

Embankment – to'siq

Embanks – dambalar, to'siqlar

Embargo – ta'qiq, taqiqlash

Embark – kemaga yuklamoq

Embattle – jang olib boorish

Embattlement – jang olib boruvchi

Embroider – bezatuvchi

Embed – joylashtirmoq

Embedded – joylashtirilgan.

Embedment – joylashtiruvchi

Embosser – naqsh soluvchi

Emendate – tuzatmoq, to'g'rilamoq

Empatly – birga, qayg'urish, achinish

Emplaces – joylashtirmoq, o'rnashtirmoq

Empower – vakolat bermoq

Empurple – ta'kidlash, urg'u berish

Emplacement - joylashtirish

Embowel - ihak-chovog`ini olib tashlamoq.

Embroid - qiyinchilikda qolib ketmoq

Empanel - Hay`at a`zosi

Embellish - sahnalashtiruvchi

Emprizes –Mukofotlamoq.

Ingliz tilidagi em- prefiksli yasama leksemalarning ko'pi noo'xshash bo'lib, o'xshash jihatlari esa oz, ya'ni hozirgi o'zbek tilidagi nutqimizda foydalanadigan ba'zi yasama leksemalarni biz misol sifatida o'xshash jihatlarga kiritishimiz mumkin.

Uchinchi bob. Ingliz tilida “em-” prefiksli yasama leksemalarning lingvodidaktika masalalari

3.1 Ingliz tilida “em-” prefiksli yasama leksemalarning lingvodidaktika masalalalari

Ishimizning ushbu qismida biz o'qitish bo'yicha bir qancha zamonaviy strategiya va usullar berib o'tishga harakat qildik, lekin bundan oldin biz chet tili o'qitish metodikasi haqida oz-moz gapirib o'tmoqchimiz. Hozirgi kunda chet tillarni o'qitish bo'yicha turli kurslar mavjud bo'lib, ularning vazifasi chet tilini mukammal biladigan, olgan bilimini Respublika o'rta maktablarida tadbiq qila oladigan yetuk mutaxassislarni tayyorlashdir. Kurslardagi ma'ruzalarda chet tiliga o'rgatishning eng muhim usul va uslublari bayon etiladi. Amaliy mashg'ulotlarda talabalar metodika yangiliklari bilan ilg'or usul va uslublar bilan chet el metodik adabiyotlari bilan, yangi pedagogik texnologiya bilan tanishadilar. Shu bilan birga amaliy darslarda ba'zi bir nazariy savollar tahlil etiladi. O'qituvchi darslari o'rganiladi. Talabalar darsda dasturlar, darsliklar bilan tanishadilar, ularni tanqidiy tahlil qiladilar va o'quv materiallarini va sinfdan tashqari ishlami rejalashtirishni o'rganadilar. Chet tiliga o'rgatish metodikasi kursi talaba uchun o'quv quroli bo'lmog'i lozim, ya'ni talaba kursda olgan bilimni amalda qo'llay bilishi kerak. O'rgangan uslublarni tanqidiy solishtirib ko'rishi kerak. Metodika kursini o'rgangan talaba o'quvchini ingliz tilida fikrlashga o'rgatishi, og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlemrishi kerak. Talabalarni maktablar bilan aloqalarini uyushtirish kerak. Amaliyot talabaga metodika kursida olgan nazariy va amaliy bilimlarini amalda qo'llashga imkon beradi. Hozirgi zamon yoshlari aqliy kamolotining rivojlanib borayotganligi, ularning ilm o'rganishga chanqoqligi, mustaqil fikrlashi va ilmiy-ijodiy izlanishlari, yangiliklar va kashfiyotlarga nisbatan cheksiz qiziqishi va ta'lim mazmuniga talabchanligi, o'qituvchining o'z ustida ishlashga, malakasini oshirib borishiga va ongini yanada rivojlemrishiga, ta'lim tizimidagi barcha yangiliklardan boxabar bo'lib borishi keraligiga asosiy motiv bo'lib xizmat qiladi. So'nggi yillarda pedagogika faniga, ta'lim tizimiga shiddat bilan kirib kelayotgan yangi pedagogik texnologiyalar, innovasiyalar,

yangi-yangi pedagogik-psixologik tushunchalar, interfaol metodlarni ta'lim beruvchi tomonidan o'zlashtirilib va qo'llanib borilishi, ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirib yubordi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Zamonaviy o'qituvchi dars jarayonida "aktyor" emas, aksincha "rejissyor" bo'lishi kerakligini anglashi lozim. U o'z o'quvchi-talabalarini fanga ijodkorlik nuqtai nazari bilan qarashlarini tashkil qilishi, ularda izlanuvchanlik xususiyatlarini shakllanishi va albatta, yangi pedagogik texnologiya usullaridan foydalangan holda darsni tashkil etishi kerak bo'ladi. Buning uchun esa u bir necha yangicha ta'lim usullarini yaxshi bilishi kerak. Shu yerda Prezidentimiz I.A. Karimovning "Biz o'g'il-qizlarimizni o'zlarini anglashga, mustaqil, ongli fikrlashga, ularning tafakkurida bo'shliq vujudga kelishigi yo'l qo'ymasligimiz lozim" degan so'zlarini misol qilib keltirgan holda maktab o'quvchisi, kasb-hunar kollejlari, akademik lisey talabalarining nutq boyligi, uquvchiligi oshirishimiz, badiiy va ilmiy adabiyotlarga qiziqishini rivojlanishimiz, ularning dunyoviy va diniy ilmlardan qay darajada xabardorligini aniqlashimiz kerak bo'ladi. Chunki ko'p o'qigan va uqqan yoshlarni aldash, milliy g'oyamizga yot bo'lgan g'oyalar sari yetaklash xalqimiz dushmanlari uchun uddalab bo'lmaydigan masalaga aylanadi. Interfaol metodlar ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarflamay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishish maqsadini nazarda tutadi. Dars mobaynida ma'lum nazariy bilimlarni o'quvchiga yetkazish, unda ayrim faoliyat yuzasidan ko'nikma va malaka hosil qilish, ma'naviy sifatlarni shakllanish, o'quvchi bilimini nazorat qilish hamda baholash o'qituvchidan yuksak mahorat va tezkorlik talab qiladi. Bu borada o'qituvchi darslarda foydalanishi mumkin bo'lgan ayrim pedagogik vositalar: ta'kidlovchi savollar bunda o'quvchining bergan savoliga qarab, uning fikrlash darajasini aniqlash mumkin. O'qituvchi alternativ, o'quvchini faollikka chorlovchi savollar orqali sinfda ijodkorlik, izlanuvchanlik, qiyoslash, o'xshashlik va farqini topish singari xususiyatlarni rivojlantiruvchi muhitni yaratadi. Savollar berish bilan birgalikda o'quvchilarda, fikrlashga majbur qiluvchi savollar tuzish qobiliyatini ham shakllanib boradi. Interfaol metod va usullarni sanab o'tamiz: aqliy hujum, klasterlar, mustaqil xat, Venn diagrammasi, harakatli ma'ruza, o'zaro ta'lim,

muallifga savollar, "bilaman, bilishni istayman, bilib oldim" (BBB), insert, bahs-munozara, sinkveyn, qadriyatlar tizimi, debat, hamkorlikda izlanish, argumentlangan esse va boshqalar.

Bu usullar asosan bosqichlarga ajratilgan dars jarayonida qo'llaniladi (chaqiruv, anglash, fikrlash) va har birida o'qituvchi o'quvchilarga tegishli topshiriqlar beradi. Bu metodlar va usullar o'quvchida kommunikativ qobiliyatning o'sishiga, o'quvchilar orasida hissiy aloqa o'rnatilishiga, muammoli vaziyatlar yechimiga, guruhda ishlashni, o'zgalarning fikrini tinglay olishni va o'z fikrini mustaqil bayon etishni o'rgatibgina qolmasdan, unda o'ziga ishonch, bilimiga tayana olish, qiziqishlarining kuchayishiga, keng fikrlashga olib keladi.

Interfaol metod-dars jarayonini noan'anaviy usulda o'tish. Bu metoddan foydalangan o'qituvchi dars vaqtida kamroq harakat qiladi, o'quvchilar esa ko'proq ishlaydilar, ya'ni juft bo'lib (pair work), guruh bo'lib (group work) ishlaydilar. Bunda o'quvchilarning diqqati oshadi, fikr doirasi kengayadi, o'quvchilar o'rtasida raqobat yuzaga keladi, darsga bo'lgan qiziqishi ham ortadi. Noan'anaviy dars odatdagi darsdan farq qiladigan, lekin o'qituvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishadigan dars hisoblanadi. Hozirgi kunda maktablarda xorijiy tillar bo'yicha ma'lum bir reja asosida noan'anaviy darslar o'tkazilmoqda, o'rganilmoqda va ommalashtirilmoqda. Noan'anaviy ta'limdan ko'zda tutilgan maqsad o'quvchilarga faqat bilim, ko'nikma malaka berishdan iborat bo'lib qolmasdan o'quvchilarni amaliyotga yaqinlashishidan ham iborat. Noan'anaviy dars ko'proq darsning umumlashtiruvchi mustahkamlash mashg'ulotlarida samaraliroq bo'ladi. Bunday darslar yangi pedagogik axborot texnologiyasiga asoslangan samarali loyiha asosida o'tilishi kerak. Noan'anaviy dars tashkil qilishdan oldin o'qituvchi uning samarasini oldindan bilmog'i lozim.

Noan'anaviy darsning an'anaviy dars farqi, o'qituvchining ijodkorligiga, fantaziyasiga, pedagogik mohirligiga bog'liq bo'lib, noan'anaviy dars o'quvchini zeriktirmaydi, charchatmaydi, o'quvchi o'zini erkin his etadi, darsda o'ynaydi, lekin bilim oladi. O'quvchilarni darsga qiziqdirish uchun sinfda har xil

o'yinlardan foydalanish mumkin. Quyida biz ingliz tilidagi em- prefiksli yasama leksemalarni o'qitishga doir namunaviy dars konspektini keltiramiz.

Lesson plan

Teacher: Shukurjonova Z

Date: March 15

Group: 10

Subject: English

Level: Elementary

Theme of the lesson: The derivative lexemes with prefix “em-“

Time: 80 min

Facilities of the lesson: computer, projector, interactive board, e-dictionaries, presentation of lesson material, textbooks, handouts, cards, other visual aids.

Interaction : group work, pair work, individual work.

Objectives: students will be able to talk about prefixation and their types; enlarge vocabulary of derivative lexemes with prefixes.

Preliminaries of the lesson

- a) Greeting: Good morning, dear students! How are you?
- b) Filling in the register making roll-call;
- c) Checking up the homework, feedback, Assessment;

Presentation of the new material

A) Pre-activity:

Activity 1.Brainstorming

Aim: To attract students attention, to increase their interest

Time: 5 min

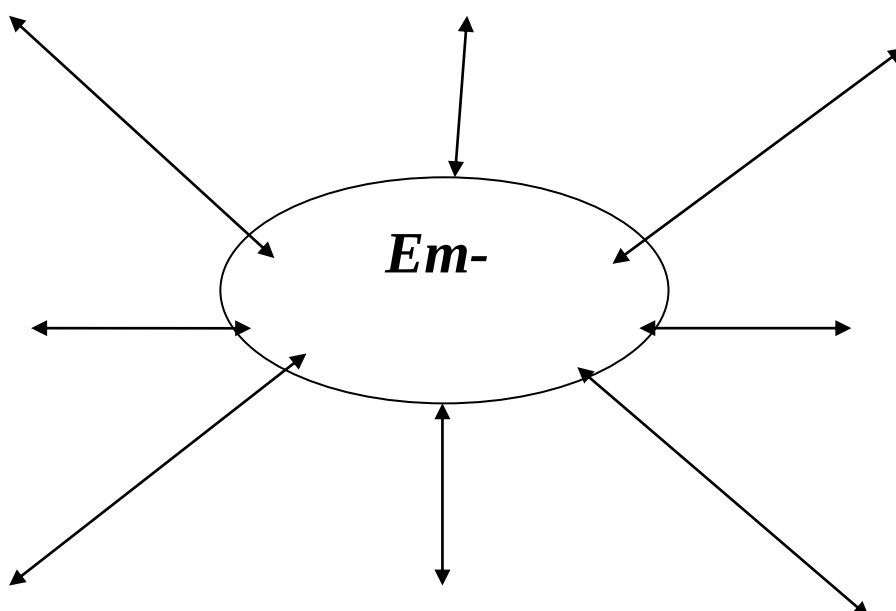
Facilities of the lesson: computer, projector, interactive board, e-dictionaries, presentation of lesson material, textbooks, handouts, cards, other visual aids.

Mode of Interaction : group work.

PROCEDURE

Teacher writes on the board the task: “think of as many opposing prefixes as you can”

1. The teacher draws a cluster on the board and writes the prefix “**em-**” in it. Teacher writes one word with the prefix as an example. Students come up with the same kind of words and teacher writes them around the cluster.

B) While-activity.

Activity 2. Finding the meaning of the new words by the context

Aim : To introduce topic and to recall students background knowledge

Time: 20 min

Facilities of the lesson: computer, projector, interactive board, e-dictionaries, presentation of lesson material, textbooks.

Mode of Interaction : pair work.

Activity 3. Q.A.R.(question answer relationship)

Aim : To introduce topic and to recall students background knowledge

Time: 10 min

Facilities of the lesson: e-dictionaries, textbooks, handouts, cards, other visual aids.

Interaction : group work.

Activity 4. Try to write definitions of these words .

Aim : To introduce topic and to recall students background knowledge

Time: 10 min

Facilities of the lesson: e-dictionaries, textbooks, handouts, cards, other visual aids.

Interaction : individual work.

Procedure

The teacher writes the text about related to prefix “em-”on the board and the students try to guess the meaning of the underlined words in it.

C)Post-activity.

Activity 5. Match the words in column A with their definitions in column B.

Aim : To check students’ understanding of the theme .

Time: 15 min

Facilities of the lesson: e-dictionaries, textbooks, handouts, cards, other visual aids. **Interaction:** pair work.

Activity 6. Find the words with prefixes “em-” in the crossword.

Aim: To develop students' awareness about the derivative lexemes with prefix "em-"

Time: 10 min

Facilities of the lesson: e-dictionaries, worksheet, textbooks, handouts, other visual aids.

Interaction : individual work.

Assessment. (Giving marks; feedback to student)

II. Homework. Doing exercises.

3.2 Ingliz tilidagi “em-” prefiksli yasama leksemalarni o’qitish bo’yicha mashqlar tizimi

Ingliz tilida “em-” prefiksli yasama leksemalarni o’qitishga doir bir nechta samarali mashqlar berishdan avval mashq haqida umumiy ma’lumotlarga to’xtalib o’tamiz. Mashq ingliz tilida o’rgatish kerak bo’lgan bilim va ko’nikma malakalar xal qilishda ishlatiladi. Mashqlar yordamida olingan bilimlar mustahkamlanadi va kerakli nutqli malaka va ko’nikmalar hosil qilinadi.

Mashqlar turli xil mezonlarga ko’ra turlicha tavsiflanadi. Masalan:

1. Shaklga ko’ra og’zaki yoki yozma bo’lishi mumkin.
2. Tarjimaga ko’ra tarjima va tarjimasiz mashqlar bo’lishi mumkin.
3. Til aspektlariga ko’ra fonetik, leksik va grammatik mashqlar bo’lishi mumkin.
4. Nutqiy faoliyat turlariga esa gapirishga, tinglab tushunishga, o’qish va yozma o’rgatuvchi mashqlar farqlanadi.

Mashqlarni maqsadiga ko’ra turlicha guruhlariga ajratish mumkin.

1. Og’zaki nutq mashqlar guruhi.
2. Auditoriya mashqlar guruhi.
3. Yozuviga o’rganuvchi mashqlar guruhi.
4. Muloqotga qaratilishiga qarab esa kommunikativ guruhi farqlanadi
5. Tillar yoki nutq ishlatishga ko’ra esa til mashqlari nutqqa yo’naltirilgan va mashqlar nutqiy mashqlarga bo’linadi.
6. Situatsiya ishtirokiga ko’ra esa situativ mashqlar farqanadi.

Yangi mavzuni tushuntirishni boshlashdan avval “*brain storming*” ya’ni aqliy hujum usulini qo’llansa ma’qul. Bu orqali “o’quvchilar yangi mavzu haqida qanchalik bilishadi? ularning bilim saviyalari qanday?”ligini bilib olamiz.

Aqliy hujum davomida olingan ma’lumotlarni kalit so’zlar sifatida yozish uchun “klaster” yoki “baliq skeleti” sxemalaridan foydalansa bo’ladi. “**Klaster**” sxemasidan foydalanishda , aylana chizib, mavzu nomi yoziladi, aylanadan xuddi quyoshning nurlari kabi to’g’ri chiziqlar chiqarib, har bir chiziqqa bir ma’lumot yoziladi, shu holatda tayyor kalit so’zlar hosil bo’ladi.

Xo'sh, “*em-*” prefiksli yasama leksemalarni dars jarayoniga qanday olib kirilishi mumkin? Uni qanday qilib o'quvchilarga tushuntirish mumkin? Ishimizning ushbu bo'limida biz ingliz tilidagi “*em-*” prefiksi yordamida yasalgan yasama so'zlarni o'qitish va mustahkamlash bo'yicha bir qancha namunaviy mashqlar berdik. O'ylaymizki, ushbu mashqlar ingliz tilidagi “*em-*” prefiksi yordamida yasalgan yasama so'zlarni o'zbek maktablarida, qolaversa kollejlarda, akademik litseylarda, oliy o'quv yurtlarida o'qitish va mustahkamlashda katta samara beradi.

Shu o'rinda biz “*em-*” prefiksli yasama so'zlarni o'rgatuvchi bir necha mashqlarni aytib o'tmoqchimiz. Jumladan, ular Fill in the gaps, True or False activities, Answer the questions, Matching the correct definition, BBB va Insert schedules hamda Multiple choice activity lar ham bo'lishi mumkin.

Prefixes are parts of words that appear before root words and change the meaning of the word. For example, a prefix like *un-* (not), can change the meaning of words such as *happy*, *tie*, and *aware*. Four major prefixes account for 58% of all prefixed words in elementary school materials: *un-*, *re-*, *dis-*, and *im-* (or *in-*). It is important to note that 87% of all words that have prefixes will also have suffixes.

Exercise 1. Write a single word with *em-* to complete each sentence.

1. My shoe is _____.
(not tied)
2. Carl _____ with Paul.
(does not agree)
3. Abby is _____ to beat me in the video game.
(not able)
4. Will _____ his parents.
(does not obey)
5. Mrs. Wu said she does not want _____ homeworks handed in.
(not finished)
6. Most environmentalists are vehemently _____.
(not nuclear)

Ingliz tilida “em-” prefiksli yasama soʻzlarni oʻqitishga doir mashqlardan yana biri bu krassvord usuli ham ancha samarali usul hisoblanadi. Bu oʻquvchilarni topqirlikka, izlanuvchanlikka hamda hotirani mustahkamlashga yordam beradi. Quyida biz ushbu krassvord usuli yordamida “em-” prefiksli yasama soʻzlarni oʻqitishga doir mashqni taqdim etamiz.

Exercise 2. Add the correct *prefixes* to the words in bold.

- 1 The ... government protesters marched to parliament.
- 2 John slept and was late for work.
- 3 He is taking a atlemc flight from London to New York.
- 4 The president of the United States was honoured at a ceremony.
- 5 Superman is a comic strip character who has human strength.
- 6 John left his job because he was able to deal with such a large amount of work.
- 7 The two countries operated to catch the criminal.
- 8 That child looks very thin. I think he must be , fed.
- 9 The train travels stop from London to Edinburgh.
- 10 Tom knew the information was somewhere in his conscious, but he couldn't remember it

em-	pre-	de-	semi-	ex-	sub-	inter-	super-
co-	non-	over-	post-	un-	im-	mal-	
ir-	iL-	in-	dis-	mis-			

Exercise 6. Add the correct *prefixes* to form the opposite of the words in bold.

- 1 I don't know what this letter says because the handwriting is totally *il legible*.
- 2 It's raining, so **fortunately** the game has been cancelled .
- 3 Ricky is quite **polite** as he never says 'please' or 'thank you '.

- 4 The garden is surrounded by a tall fence and is..... **visible** from the main road.
- 5 Kim found a dog on her doorstep which had obviously been **treated** by its owner.
- 6 They had their electricity **connected** because they didn't pay the bill in time.
- 7 Grace is quite a(n) **honest** person, so I'm not sure she is telling the truth.
- 8 Our team isn't playing well as they seem**capable** of keeping possession of the ball today.

em- non- un- im- ir- il- in- dis-
mis-

Qolaversa mavzuni mustahkamlash turli o'yinlar orqali, mashqlar, testlar bajarish orqali, mavzuga oid turli videoroliklar ko'rsatish orqali, savol-javoblar orqali, guruhlariga ajratib musobaqa o'tkazish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Dars so'ngida esa o'quvchilar mavzuni qanchalik tushunganliklari, qanchalik qoniqqanliklarini bilish uchun "Insert"jadvali yoki "BBB" jadvallaridan birini o'quvchilarga tarqatiladi, ularni to'ldirishlarini so'raladi va o'sha javoblar yordamida o'qituvchi kelgusi darsda nimalarga ko'proq ahamiyat berishi, kelgusi darsni qanday rejalashtirishiga asos bo'ladi.

"Insert" jadvali:

Name of the theme:	+(new information for me)	? (the information which I don't understand).....	-(opposite information for my knowledge)
--------------------	------------------------------------	---	---

"BBB" jadvali:

Name of the theme:	I know this information.....	I want to know...	I have learned the followings...
--------------------	------------------------------	-------------------	----------------------------------

“Baliq skeleti” sxemasida ham xuddi shunday. Baliqning bosh qismiga mavzu yoziladi, uning suyaklariga kalit soʻzlar yoziladi. Bu sxemalardan tashqari xuddi shu usulni daraxt misolida qoʻllasa ham boʻladi. Buning uchun daraxt tanasiga mavzu shoxlariga esa kalit soʻzlar yoziladi. Bu usullarni nafaqat yangi mavzu oʻtishdan oldin, balki oldingi mavzularimizni takrorlashda ham qoʻllasa boʻladi.

Xulosa

Mazkur bitiruv malakaviy ish ustida olib borilgan ilmiy izlanishlarimiz va mavzu yuzasidan to'plangan ma'lumotlarga asoslanib quyidagi umumiy xulosalarga keldik:

- 1) leksema bu asosiy, birlamchi til birligi bo'lib, til qurilishining lug'at boyligiga mansub; shunga ko'ra lug'at birligi, leksik birlik deb ham yuritiladi. Lug'at boyligidagi leksemalar qatlamini o'rganuvchi sohaga leksemika deyiladi.
- 2) leksemalarning va so'z yasash qoliplarining nutqda reallashgan aniq shakl va ma'noga ega bo'lgan muayyan ko'rinishi so'z deyiladi.
- 3) sememik belgisiga ko'ra prefikslarni bir necha guruhga bo'lish mumkin. "em"-prefiksi ham prefikslar son jihatdan ko'pchilikni tashkil etadi.
- 4) Ingliz tilida "em-" prefiksi bilan keluvchi ko'plab yasama so'zlar mavjud bo'lib, biz ularni o'zbek tili bilan qiyoslaganimizda ba'zi o'xshash va noo'xshash jihatlariga duch keldik. Hozirgi kunda "em-" prefiksi o'zbek tilidagi ba'zi so'zlarda o'z holicha ishlatilishini ko'rib chiqdik.

Mazkur bitiruv malakaviy ishning tuzilishi yuzasidan umumiy xulosalarga to'xtalamiz.

Ishda so'nggi yillarda ta'lim sohasida erishilayotgan mislsiz yutuqlar, xukumatimiz va muhtaram prezidentimiz tomonidan yosh avlodga ko'rsatilayotgan cheksiz g'amxo'rlik va e'tibor, xorijiy tillarning mamlakatimiz bilim dargohlarida o'quvchi-talabalarga o'rgatish va til egallashga bo'lgan alohida e'tibor va qolaversa, bitiruv malakaviy ishning dolzarbligi, maqsad va vazifalari, ilmiy yangiliklari, ob'ekti va predmeti, amaliy va nazariy qiymati va ilmiy tahlil metodlari va shu kabi masalalar o'rin olgan.

Izlanishda hozirgi zamon tilshunosligida leksema haqida umumiy ma'lumotlar keltirib o'tdik. Unda leksema ko'p sememali ekanligini, har bir sememada boshqa-boshqa tushuncha aks etganligini, sememalarda farqli sememalar mavjudligini, har bir sememaning nutqiy voqelanishidagi qurshovi o'ziga xos, har bir sememasi asosida bog'lanuvchi birliklar paradigmasi turlicha bo'lishini o'rgandik.

Ingliz tilida “em”- prefiksi yordamida nafakat ot, balki sifat va fe’l kabi so’z turkumlarini ham hosil qilishimiz mumkin. O’zbek tilida ham bir necha prefikslar yordamida yangi leksemalar hosil bo’lishi mumkin ekanligini guvohi bo’ldik.

Ingliz tilidagi leksemalarni o’zbek tiliga tarjima qilish masalalarini misollar yordamida ko’rib chiqdik. Shunga qo’shimcha qilgan xolda biz mazkur mavzuni o’zbek maktablarida, kollejlarda, akademik litseylarda, oily o’quv yurtlarida o’qitish yuzasidan metodik tavsiyalar va mashqlardan namunalar keltirib o’tdik. Shuningdek, zamonaviy o’qitish texnologiyalarning ta’limda tutgan o’rni va ahamiyati xususida ham fikr yuritdik.

Kelajakda ushbu izlanish til o’rganuvchilarga mavzuni o’rganishda amaliy yordam beradi deb umid qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. I.Karimov. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda". Toshkent. 1999.
2. Karimov I.A "Chet tilini yanada takomillashtirish chora tadbirlari". Xalq So'zi. 2012-yil 10-dekabr.
3. Alimov Sh.S. "Zamonaviy o'qitish texnologiyalari fanidan ma'ruzalar kursi". Andijon. 2009.
4. Alimov Sh. S. Intensiv metodlar, interfaol metodlar, noan'anaviy dars o'tish usullari, didaktik o'yinlar. – Andijon. 2010
5. M. Abdiyev "Sohaviy leksikaning system tahlili" T-2004
6. G'.M.Hoshimov "Lectures on Comparative Typology" -2008
7. B. Mengliyev "Hozirgi o'zbek adabiy tili" T-2012
8. H. Ne'matov, R.Rasulov "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" T-O'qituvchi- 1995
9. O. Azizov "Tilshunoslikka kirish" Toshkent- 1963
- 10.A.F. G'ulomov "O'zbek tilida so'z yasaliş yo'llari haqida" 1- kitob , T-1949
11. O' Hoshimov, J . Bo'ronov " Ingliz tili grammatikasining normativ kursi", Toshkent "O'qituvchi " -1989
12. J. B. Bo'ronov, O'.Xoshimov, X. Ismatillyev "Ingliz tili grammatikasi" T-1979
13. I.V.Arnold. "Лексикология современного английского языка" издание2-1973
14. Ginzburg R.S.-A course in Modern English Lexicology.-1979
15. Sidney Greenbaum "The Oxford English Grammar" Oxford University Press-1996
16. A. Nurmonov , A. Sobirov, Sh. Yusupova " Hozirgi o'zbek adabiy tili" Darslik. T-"Ilm- ziyo" -2010
17. I. V.Arnold. " The English word".-1973"

18. Jamol Jalolov. Chet tili o'qitish metodikasi. Toshkent "O'qituvchi". 1996 y.
19. Ilyish B. The Structure of Modern English. Leningrad. 1901 y.
20. Kaushanskaya V.A. Grammatika angliyskogo yazıka. Leningrad. 1973 god.
21. Khaymovich B.S. Rogovskaya B.I. A course in Modern English Grammar. Moscow. 1967.
22. New Headway. English course. Liz and John Soars. Oxford University Press.
23. Savchenko Mariya Vladimirovna. Sememka prefiksov angliyskogo glagola. Smolenskiy Gosudarstvennyy Universitet. Kafedra angliyskogo yazıka Kursovaya rabota. 2006.
24. Charles Dickens A Christmas Carol.
25. Shavkat Rahmatullayev "Hozirgi adabiyo'zbek tili" (darslik). Toshkent 2006
26. Hoshimov G'. M. Lectures on theoretical grammar. Andizhan. 2011.
27. "Hozirgi o'zbek adabiy tili". (leksikologiya, frazeologiya, lug'atshunoslik, etimologiyadan ma'ruza matnlari.) Toshkent. 2012.
28. Shoabduraxmonov Sh. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili. Toshkent "O'qituvchi". 1986 y.
29. G'ofurov M. Ingliz tili grammatikasi. Toshkent. "O'qituvchi" 2006 y.

Elektron lug'atlar

1. Abbey Lingvo-5
2. Cambridge Advanced Dictionary.
3. Macmillan English Dictionary for advanced Learners, second edition 2007.
4. <http://sentences.yourdictionary.com>
5. <http://www.reference.com/example-sentences>